

BALÁZS KOVÁCS SÁNDOR

Tolnától Kolozsvárig

Tolnai Fabricius István**(Tolna, 1630 – Kolozsvár, 1690. március 25.)
református esperes, orvostudor, tanár életútja**

Pataki Jenő orvostörténész írja róla: „Magyarországból hozzánk került, de egészen erdélyivé vált tudós férfiú életének nagyobb részét a mi fővárosunkban élte le. Itt működött, mint orvos és tanár s élete alkonyán, mint rendes pap az egyház szolgálatába állott.”¹ Atyja, Séllyei István Tolna mezőváros bírása is volt, anyja pedig Gergely Ilona.

Tanulmányait Tolnán kezdte, de a következő években – talán csak maga Tolnai, talán az egész család – úgy döntött, hogy elhagyják a pusztuló mezővárost és a keleti országrészben kezdenek új életet. Az egykor kiváló iskola ugyan a századforduló háborús veszteségei miatt hanyatlásnak indult, de továbbra is meglévő erdélyi és partiumi kapcsolatai megteremthették annak intézményes feltételeit, hogy a növendék magasabb iskolában képezhesse tovább magát. Nem lehetetlen, hogy már a család új otthonában született jóval fiatalabb öccse, György,² akiről először 1671–1672-ben, zilahi rektorsága idején, majd 1679-ben, leideni disputációja kapcsán hallunk.³

Tolnai, miután elhagyta a Dunántúlt, a Szatmár megyei Nagyecsedén, majd a bihari Nagyváradon folytatta tanulmányait, ahonnan rektornak ment Nagyszalontára. Azután, 1655. május 15-től a sárospataki kollégiumban tanult, melynek elvégzése után 1656 augusztusától decemberéig senior-ságot viselt. Tanárai életre szóló hatást gyakoroltak szellemi fejlődésére: Tarpai Szilágyi Andrásról⁴

¹ PATAKI 2018.

² Tolnai Fabricius György (? – Székelykocsárd, ?): református lelkész. Itthoni iskolázása közben 1671–1672-ben rektor volt Zilahon, majd tanulmányai befejeztével a külföldet is felkereste, 1679 nyarán a leideni egyetemre járt. Hazajöttét követően életéről mindössze annyit tudunk, hogy Székelykocsárdon halt meg, feltehetőleg lelkészi állásban. Műve: *Disputatio Teologica De fide... patrum..., quae fuit ante specialem foederis mosaici oeconomiam*. Leiden 1679. A vitatkozás első részén Wittich Kristóf, a másodikikon pedig Le Moyne István professzor elnökölt. Disputációját hat kolozsvári egyházgondnoknak, három kolozsvári, egy radnóti lelkésznek, két enyedi és két kolozsvári tanárnak, köztük bátyjának, Tolnai F. István teológiai professzornak ajánlotta. Üdvözlő verset írt Zilahi Jánoshoz 1672-ben. – HERPEI 1971, 34; ZOVÁNYI 1977, 645.

³ RMK III. 2990.

⁴ Tarpai Szilágyi András (Tarpa, 1624 – Fogaras, 1680 körül): református esperes-lelkész. Debrecenben tanult, ahol 1641. július 14-én lépett a felső osztályba (subscribált). 1644. szeptember 4-én még tanuló volt, ezután volt conrascriba és senior is. Majd külföldre ment és 1649-ben az utrechti, 1651. március 11-én a leideni egyetemre iratkozott be, időközben Franekerben is megfordult. 1652-ben hazatérve nagyváradai logikatanár lett. 1653. június 15-én Biharra ordináltatott lelkésznek, de 1655-ben újra előbbi hivatalában

úgy emlékezik meg Németalföldön megjelent művében, mint aki először nyitotta meg előtte a logika útját, Buzinkai Mihályt⁵ pedig a legnagyobb pataki tudósként említi.

Patakról 1657-ben Tarcalra hívták tanítónak, két évig tanította itt az ifjúságot, peregrinációját Lorántffy Zsuzsanna támogatta anyagilag, 1658-ban Utrechtben, 1659. április 11-én Franekerben, míg ez év szeptember 30-án Groningenben iratkozott be az egyetemre. Tanult bölcseletet, teológiát és orvosi tudományokat. Franekerben két munkája jelent meg, az özvegy fejedelemasszonynak, illetve Apafi Mihály fejedelemnek ajánlva.⁶ 1660 vége felé Angliába is átrándult. Ezekben az években latin üdvözlő verseket írt diáktársaihoz⁷, Nadályi Jánoshoz,⁸ Szendrei Ferenchez⁹ és nem sokkal később Jászberényi Pálhoz.¹⁰ Az ő *Lükhnosz logikosz* című munkájához ugyanekkor Nadányi és Szendrei mellett Martonfalvi Tóth György,¹¹ Debreceni P. János,¹² Enyedi Gáspár¹³ és Técsi Joó

működött Nagyváradon. 1658 elején már Sárospatakon lelkészkedett. Innen 1659-ben Ungvárra ment, ahol 1666 körül esperes lett. 1669 és 1676 között fogarasi pap. 1682. január 14-én már néhainak írják. A presbiteriánus eszmék híve volt. Jelentős tudományos munkásságot fejtett ki. – HERPEI 1966, 83–87; LUFFY 2011, 386–387.

⁵ Buzinkay Mihály (Kövesd, 1620 körül – Gyulafehérvár, 1683. november 23.): református tanár, teológus, egyházi író. Apja Buzinkai György lelkész és esperes volt. Sárospatakon tanult és ugyanott 1648. december 24-én írta be magát a kollégium anyakönyvébe. 1651. március 23-tól seniori hivatalt töltött be. Madarasi János lelkész támogatásával külföldre indult. Az utrechti akadémiára 1652-ben iratkozott be. Hazatérése után, 1655 körül nagybányai iskolaigazgató, 1656-tól Sárospatakon tanár, az év márciusában már mint Tolnai János igazgatótársa szerepel a seniori számadás vizsgálatokor. Baconi Baló Menyhért halála után, 1662-ben lett első rektor, s akkortól a teológiát is ő tanította. 1672-ben Apafi Mihály erdélyi fejedelem hívására menekült Gyulafehérvárra.

⁶ RMK III. 2024, 2026.

⁷ RMK III. 2024, 2026, 2164.

⁸ Nadályi János (Körösnadály, 1643 körül – Biharnagybajom, 1707. július 8.): református lelkész és történetíró. Hollandiai egyetemen tanult, Leidenben és Utrechtben. Hazatérve 1666-ban a nagyenyedi református kollégiumban a logika és a héber nyelv tanára lett. Erdélyből Biharnagybajomba ment prédikátornak, ahol nagy nyomorban halt meg. Lefordította Mizáld Antal orvos művét: *Kerteknek gondviselésekről, ékesítésekről, a Fűveknek orvos hasznaiokról, Gyümölcsök tartásokról* (Kolozsvár 1669).

⁹ Szendrei Ferenc (? , 1633 – ?): Református lelkész. Előbb Sárospatakon tanult, majd 1654-től Nagybányán, ahonnan már a következő évben Debrecenbe távozott, s ott április 25-én lépett a felsőbb osztályok első évfolyamába. 1656. január 17-ére visszatért Sárospatakra, ahol azután két évig collaboratorságot viselt. Majd külföldre ment, 1658-ban Utrechtben, 1659. február 28-tól Franekerben, ugyanez évi október 5-től Groningenben volt egyetemi hallgató és 1661-től Londonban is huzamosan időzött. Hazatérve Mádton, azután Mezőzomborban lelkészkedett. Innen az üldözések kezdetén Erdélybe menekült. Könyvei jelentek meg. Üdvözlő verset írt Nadályi Jánoshoz és Tolnai F. Istvánhoz (1659).

¹⁰ Jászberényi Pál (? – ?, 1678 körül): teológiai és nyelvtani író. A gyulafehérvári református kollégiumban tanult. 1653-tól II. Rákóczi György erdélyi fejedelem fiának, I. Rákóczi Ferencnek nevelője. 1653-ban külföldre ment és hollandiai egyetemen, majd Oxfordban folytatta tanulmányait. 1659-ben Londonban telepedett le és nyilvános iskolát nyitott. 1665 táján Magyarországra jött és 1678 körül a nagyenyedi kollégium tanárának hívták meg, de mielőtt útra kelhetett volna, meghalt. Két latin nyelvtant (az egyiket latin, a másikat angol nyelven) és két teológiai munkát írt. – KENYERES 1967, 806.

¹¹ Martonfalvi Tóth György (Kézdimartonfa, 1635 – Debrecen, 1681. április 23.): református teológiai doktor, tanár. 1635-ben született Erdélyben. Itthoni tanulmányai után I. Apafi Mihály fejedelem a franekeri egyetemre küldte tanulni, ahol 1659-ben a biblia magyarázatából doktori címet nyert. Előtte megjárta Utrecht, Oxford és Leiden egyetemét is. Hazatérte után a nagyváradai kollégiumban lett tanár, de miután a várost a törökök elfoglalták (1660. augusztus 27.), a megmaradt diáksággal együtt Debrecenbe ment. Itt szeptember elsejétől a hit és a mértan tanára volt. 1664. szeptember 14-én a tanulók kérésére rektor lett. 1666. január másodikán a fejedelem családjával együtt nemesi rangra emelte. 1679-től a hittan, szent könyvek és a logika tanára. 1660 és 1681 között volt debreceni tanár. — BARÁTH – ADORJÁN 2000.

¹² Debreceni Pellionis János (17. század): 1651-ben végzett a Debreceni Református Kollégiumban. 1657. január 22-étől a franekeri, 1658-ban az utrechti egyetemen, valamint Göttingenben is tanult, 1660-tól 1665-ig a debreceni kollégium professzora. 1663-tól iskolaigazgató, majd református pap volt Hajdúböszörményben. 1672-től Túrkevény volt lelkész egészen addig, amíg négyszáz társával együtt nem kényszerítették arra, hogy újra vegye fel a katolikus vallást. Mivel ezt megtagadták, gályarabságra ítélték őket. Annyi bizonyos, hogy mire Nápolyba értek volna, ő már halott volt. Csak harmincnyolc gályarab ért el Nápolyba. Tudományos munkássága jelentős.

¹³ Egyedi R. Gáspár (17. század): jogi doktor. 1651-ben Nagyváradon református teológiát és héber nyelvet tanult. 1660-ban ugyanazt és jogot tanult Leidenben, ahol doktori oklevelet szerzett. Nadályi János nevelőjeként Angliában mintegy másfél évet töltött, és elképzelhető, hogy besegített neki *Florus Hungaricus* című, a magyar történelmet latin nyelven összefoglaló művének megírásában. Claphamben két latin üdvözlő verset írt 1662-ben és 1664-ben barátjához, Jászberényi Pálhoz ennek két munkájában. – GÖMÖRI 1985, 194–202.

Miklós¹⁴ írt üdvözlő verset.¹⁵ A diáktársak közti kapcsolat még évekig fennmaradt, legalábbis erre utal, hogy Debreceni P. János 1663-ban megjelent logikatankönyvét¹⁶ Tolnainak ajánlotta.¹⁷

1662-ben visszatért Magyarországra, s még ebben az évben kézdivásárhelyi lelkész, s rövid időn belül a Kézdi Egyházmegye esperese lett. Ebben a minőségében mondta el a radnóti fejedelmi udvarban, Apafi és több más főrangú úr jelenlétében a *Haza Bekesege, Avagy Egyenes Ösveny* című prédikációját, ami a következő évben Szebenben nyomtatásban is megjelent. (Az igen röviden és általánosan megfogalmazott ajánlás Apafi hat főrangú tisztségviselőjének és udvari emberének, Béli Pál főgenerálisnak, Kun István hunyadi és zarándi főispánnak, Belényesi Ferenc brassói főharmincadosnak, Ghilányi Gergelynek és Csepregi Tunkovits Mihálynak szól.)¹⁸

1665 júniusától kezdve tanár volt Kolozsváron, a hittan és a logika tanára, ahonnan 1667-ben a székelyudvarhelyi papságra akarta áthelyezni a fejedelem, de a kolozsvári diákság kívánságára meghagyta állásában, melyről azután 1685-ben átkerült a kolozsvári lelkészségre. A diákság könyörgő levelet írt Teleki Mihály patrónusnak, hogy vesse közbe magát Tolnai maradása mellett a fejedelemnél: „Hiszen [...] Tholnai uram ő kegyelmét, ha szintén másutt laknék is, onnét is ide kellenék hozatni, mert az mint kegyelmek jól tudgya, ilyen Scholába való alkalmas embert s jó tanítót, nagy helyen nem kaphatni.”¹⁹ Tanári működéséhez két szisztematikus teológiai munka kapcsolódik. 1679-ben polemikus művet jelentetett meg *Igaz keresztyéni és apostoli tudomány s vallás utára vezető [...] kalauz* címmel, melyben nem kevesebbet, mint a teljes katolikus tanrendszer bírálatát tűzte ki célul.²⁰ A monumentális összegző mű már címében is Pázmány *Kalauz*ára utal, arra kívánt méltó feleletet adni: az első három rész az úrvacsorattal foglalkozik, a negyedik pedig a református hit régiségét és a katolikus tagok újításait bizonyítja a rendszeres teológia kérdései (például a Szentírás kanonikus könyvei, a megigazulás, a szentségek és a tisztítótűz tana) kapcsán. A következő évben Tolnai egy tankönyvet adott közre, melyben a Ramus és Amesius által kidolgozott dialektika összefoglalását nyújtja.²¹ Tervezte, hogy könyvet ír a metafizika tudományok közötti szerepeltetése ellen, ez a mű azonban végül nem készült el.²²

A Kolozs-kalotai Egyházmegye 1689-ben esperesnek választotta. 1690. március 25-én reggel halt meg.

A halotti charta, melyet az egyház nyomtatott Tolnai elhalálozása alkalmával, a kolozsvári református belső templomban az egyik papi szék fölé került. Özvegyet és első feleségétől született öt gyermeket hagyott hátra. Első felesége Pataki Borbála volt, Pataki István – Apafi udvari papjának – ikertestvére, aki nőtestvére halálát naplójában így örökíti meg. „Anno 1681. holt meg T. Tolnai István uram házas társa N. Pataki Borbála asszony, die ... Április, kedves hugom asszony, kivel egy nap löttem volt az világra. Maradtak öt nevetlen árvái Tolnai Pál, Sára, Pista, Ferko, Borica.” Második felesége: Ilyefalvi Judit, ki elég jó anyagi körülmények között élt, két háza és két szőleje volt. Tolnai családja Pál és István fiában folytatódik, Ferenc *sine semine* deficiált. Pál fia, János megházasodván

¹⁴ Técsi Jó Miklós (kb. 1630–1662 után): költő. Keveset tudunk róla. Herepei János valószínűsíti rokonságát Técsi Jó Istvánnal, a 17. századi peregrinussal, későbbi váradi lelkésszel. Miklós is a 17. században élt, a váradi iskolában tanult Tarpai S. András és Enyedi Sámuel tanárok igazgatása alatt. Előbb az utrechti egyetem bölcsészethallgatója volt, 1658. március 27-én matrikulált, vagy ekkor disputált, de már korábban jelen volt az egyetemen. 1658. augusztus 12-én a franekeri egyetemre iratkozott be. Gömöri György kutatásai alapján tudjuk, hogy már 1659 tavaszán-nyarán járt Cambridge-ben, bár egyetemi beiratkozása kérdéses. A korábbi szakirodalom erről még nem tudott, de azt feltételezte, hogy „valószínűleg még 1662-ben is külföldön időzött és pedig Angliában”, hiszen Técsi latin nyelvű verssel köszöntötte Jászberényi Pál *Examen Doctrinae Ariano-Socinianae* című, Londonban ez évben megjelent művét. E latin nyelvű versen kívül még számos latin, egy görög és egy magyar nyelvű üdvözlő költeménye jelent meg nyomtatásban, valamint a *Lilium humilitatis* hat alkalommal. – FAZAKAS 2012, 239–240.

¹⁵ RMK III. 2057.

¹⁶ RMNy IV. 3075a.

¹⁷ ERDŐS 2021, 132–155.

¹⁸ TOLNAI 1664, A2r–A2v.

¹⁹ HERPEI 1966, 308–309.

²⁰ RMK I. 1236.

²¹ RMK II. 1467.

²² ERDŐS 2021, 134.

más helyre költözött, hol „*híres prókátor ember*”, azután „*Causarum Fiscalium Director et Tabulae Regiae Juricuarius adualis Adversor*” lett, és áttért a római katolikus vallásra. Istvánnak szintén volt hasonnevű fia és unokája, Folyfalván laktak.

Kisebb munkái közül meg kell említeni az 1671-ben Komáromi Csipkés György²³ művéhez írt magyar nyelvű üdvözlő versét, valamint kolozsvári tanártársa, Porcsalmi András és Szatmárnémeti Mihály halálára írt gyászverseit. Ezek a költemények a tudóstársaknak, elhunyt kollégáknak szóló gesztusként értékelhetőek, politikai jelentősége volt viszont a Bocskai István zempléni főispán temetésére írt búcsúztatónak, mely a *Szomorú halotti pompa* című kötetben is szerepelt.²⁴ A búcsúztatott személy a bujdosók vezetőjeként jelentős szerepet játszott a Habsburg-ellenes küzdelmekben, és a kötet hat szerzője közül is négyen az 1671-ben megerősödött felső-magyarországi ellenreformáció miatt kényszerültek menekülésre. Maga Tolnai tehát a „*testi-lelki szabadságért*” hadakozó bujdosók mellett foglalt állást, a Habsburg-ellenes politikai irányvonal mellett állt ki.²⁵

Verseiben különösen két vonás domborodik ki: magas fokú igénye a humanista műveltség iránt és a kuruc kori érzelmek, gondolatok felvetése, illetve e két pozitív tulajdonság megszólaltatása, érvényesítése az egyházi lírában. Bizonyára alaposan ismerte a puritán eszméket, hiszen Amesius-ról írta vizsgadolgozatát, és baráti kapcsolatok fűzték a racionalista Nadályi Jánoshoz, az üldözött Szendrei Ferenchez, a hosszas angliai tanulmányútra induló Keresztúri Bálinthoz,²⁶ a Londonban tanárkodó Jászberényi Pálhoz, a puritán kapcsolatairól ismert Porcsalmi András²⁷ és a karteziánus Szathmárnémeti Mihályhoz,²⁸ akiket alkalmi latin versekkel búcsúztatott kuruc szellemben a *Halotti pompa* című gyűjteményben:

„*Mert az ausztriai kegyetlenkedő sas,
Kettős szabadságom emésztő kemény vas
Istentől vött jómból kiprédáló farkas...
Indíta utára számkivetettségnek,
Pillantásnyi nyugtot sem ada fejemnek...*”

Prédikációiban az értelmező próza úttörői közé, filozófiai munkáiban a differenciáltabb tudó-

²³ Komáromi Csipkés György (Komárom, 1628 – Debrecen, 1678. október 6.): református prédikátor, egyházi és nyelvészeti író. Tanulmányait Komáromban, majd 1646 és 1649 között Sárospatakon folytatta. 1649–1650-ben rektor Kassán. 1650 és 1653 között az utrechti egyetemen tanult. Hazatérése után tanár, majd 1657-től haláláig református lelkész Debrecenben. Apáczai Csere Jánossal baráti kapcsolatban állott és puritán elveket vallott. Munkásságának méreteire jellemző, hogy 1677-ben kinyomtatta műveinek jegyzékét, mely hatvanegy munkát tartalmazott. Legnagyobb irodalmi teljesítménye bibliafordítása, mely csak halála után jelent meg (Leiden, 1718). A csillagjóslatról és az üstökös csillagokról írt munkáiban a babona ellenszeréül a tapasztalatot és a tudományos felvilágosítást hirdette. Ő szerkesztette a debreceni kollégium 1657. évi törvénykönyvét. Latin nyelvű magyar nyelvtant, angol nyelvtant és nagyszabású latin és magyar nyelvű egyházi munkát írt. – KENYERES 1967, 956.

²⁴ RMK I. 1164.

²⁵ ERDŐS 2021, 134.

²⁶ Keresztúri Bálint (Szilágyfőkeresztúr, 1634 körül – Debrecen, 1677 vagy 1678): 1652-től Nagybányán, 1653-tól Sárospatakon tanult. Innen Sátorajújhelyre ment rektornak, majd Utrechtben, 1658-tól Franekerben, 1659-ben Groningenben gyarapította ismereteit. Miután ez utóbbi egyetemen 1660. február 28-án teológiai doktorátust szerzett, Angliába is ellátogatott s négy évet töltött Londonban. Hazaérkeze után előbb Szepsiben lelkészkedett, 1672-ben vagy 1673-ban Debrecenbe hívták meg. – DEBRECENI EMBER 2009, 711.

²⁷ Porcsalmi András (Porcsalma, 1617 – Kolozsvár, 1681. május 19.): református lelkész. Atyja lelkész volt Porcsalmán (Szatmár megye). Eleinte Szatmáron tanult, 1638-tól Gyulafehérváron, ahonnét 1640-ben Hátszegre ment rektornak. Innen visszatért a kollégiumba, de már 1642-ben Kolozsváron lett iskolaigazgató. Ebben az állásában megmaradt az iskola kollégiummá emelése (1656) után is, egészen 1667-ig, amikor is Kolozsváron lelkész s 1673-ban egyúttal kolozs-kalotai esperessé választották. Irodalmi munkássága jelentős. – ZOVÁNYI 1977, 423.

²⁸ Szathmárnémeti Mihály (1638 – 1689): református lelkész. Sárospatakon Pósházi Jánosnál disputált, hároméves külföldi tanulmányútja során bejárta Németalföld leghíresebb egyetemeit (Franeker, Utrecht, Leiden, Groningen), megfordult Cambridge-ben is. Féltucatnyi disputációja volt. Leusden, a neves héber nyelvtudós patronálásával közreadott 1667-ben egy rövid héber nyelvtant. Hazatérve nem kerülte el a hitvitákat sem, több művet írt katolikus papok ellen és szorítóba lépett a hitehagyott református lelképásztorral, Bátorkeszi Jánossal is. Göncről katonasággal üzték el, Debrecenbe menekülve fejezte be a *Mennyei Tárház Kulcsa* című művét, mely a kor legkeresettebb imádságoskönyve lett. Az 1681-ben megalakult egyházi felsőbb vezetői testület, a kolozsvári Supremum Consistorium tagjai közé választották. Életét kolozs-kalotai esperesként fejezte be. – CSORBA 2015, 165.

mányosság gondolkodóinak sorába emelkedik.²⁹ Első munkája Bod Péter szerint: *Dialectica secundum Principia Petri Rami. Ez bővön és jól írott Könyv a tanulók számokra.*³⁰ Történeti műve: *Igaz keresztényi és apostoli tudomány s vallás utára vezető... Kalauz. Nyomatott Kolosvárt 1679.,* ajánlva Bornemisza Katának, Bánfi Dénes özvegyének „a mi kolosvári orthodoxum collegiomunknak egyik kegyes patronájának”, úgymint „a kitől függ egyrésze s nagy része a mi Collegiomunknak megmaradása és scholai dolgainknak folyása.” A könyv négy részből áll: „I. Az által állatozásról s holmi ki kápasokrol. II. Az Úr vatsorája igaz értelméről s azzal ellenkező Miséről. III. Egy némünémü Páter írásáról. IV. A Római Pápás Ekklesia tudománya s Vallása s tudománya régi és Apostoli Voltáról.”³¹ Ez egyetemes egyháztörténelmi s polemikus hittani mű III. könyvében, a XII. részben, az 561–581. lapokon Európa többi országa során tárgyalja, a magyar és erdélyi reformáció korai időszakát írja le teljes terjedelemben latin és magyar nyelven, a szebeni káptalan panaszát (*Querelae*) az esztergomi érsekhez 1526-ból. Úgy látszik, az akkori kolozsvári lelkész és esperes, Porcsalmi András, ki Szatmárnémetit is versben üdvözölte, szolgáltatta a történeti adatokat neki, nevezetes ez azért, mert egy időben, egy helyen három munkás férfiú érdeklődött a magyar protestáns egyház múltja iránt.³²

Tolnai művei: *De anima Samuelis.* Franeker 1659; *Disputationibus Theol. Exegetica Ad Cap. I. Medullae Amesianae Quam... publicae defendet...* Franeker 1662; *Haza békessége, avagy: Egyenes ösvény, mely minden igaz haza fiát, kiváltképpen a nagy rendeket, mind hazájok békeségének megszerzésére és megmarasztalására, mind peniglen Istennek hazájokban letelepedett lelki Sionának megromladozott és felégetett kőfalainak felépítésére vezérel. Prédikáltatott Radnoton udvarnál, 1663. júniusnak 6. napján Tolnai F. István által. Mostan bővebben ki-bocsáttatott Szebenben MDCLXIV Szenci Abraham.*³³ Ezt a munkáját Uzoni Béli Pálnak, Osdolai Kún Istvánnak, Csepregi Turkovits Mihálynak, Zabolai Basa Tamásnak, Szentiványi Gilányi Gergelynek és Belényesi Ferencnek ajánlja. *Haza békessége* címmel és a bibliai textus megjelölésével kezdődik a prédikáció. A politikai vonatkozású beszédet Tolnai F. István kézdivásárhelyi lelkész I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem radnóti udvarában mondta el 1663. június 6-án, majd a nyomtatott kiadás számára kibővítette.³⁴

E prédikáció szerkezete alapjaiban nem tér el a puritán homiletikai modelltől, bár Tolnai a címlapon jelzi, hogy a szöveget bővítette az elhangzottakhoz képest. A textust és annak rövid magyarázatát a „*Summája és Czellya*” követi, majd a részekre osztás és a tanulás megfogalmazása következik. Ezután tér rá Tolnai a prédikáció tényleges gondolatmenetére: kiindulópontként három ok szolgál, majd a tulajdonképpeni tanítást az oktató haszonban fejti ki. Alighanem ezt a szerkezeti elemet bővítette legnagyobb mértékben, olyannyira, hogy muszáj volt két tipográfiailag is elkülönített, de valójában három további alegységet kialakítani az „*Oldalunkban Lévő ösztönökről*” szóló, az „*Utak Es Modok lajstromát*” tartalmazó, valamint a haza javának előmozdításával szemben álló akadályokat bemutató fejtegetésekből. A prédikáció egy félmondatos, tipográfiailag nem jelölt bekezdéssel zárul.

Ennek az egyházi beszédnek célja az, hogy a török-tatár dúlta szerencsétlen kis ország egyenetlenkedő polgárait békességre és a romok újjáépítésére bírja,³⁵ a fejedelemhez és a rendekhez beszélt. Azt kérte tőlük, hogy állítsák helyre a lelki Sion kőfalait, vagyis „*ti Hazátok és Ecclesiátok javát és előmozdítását tegyétek és vegyétek-fel.*” Ugyanis a tatár „*rabságból meg-szabadult és meg-maradott Magyarság nagy nyomoruságban vagyon, szomszéditúl üldöztetik és gyaláztatik.*” Ezért arra buzdította őket, hogy miként a megindult és romlott hazáján, gyalázatban forgott népén, Istene elomladozott Jeruzsálemén sírt Nehemiás, úgy „*Istentől választott és e szegény Népnek elő-mozdítására*

²⁹ TÓTH 1996, 253–254.

³⁰ BOD 1766, 297.

³¹ BOD 1766, 297.

³² BALOGH 1879, 11–12.

³³ RMK I. 1017.

³⁴ RMNy IV. 530–531.

³⁵ POKOLY 1905, 349.

elő-állatott Tanács Urak”, „essék-meg szívetek, és ha nem értz lelketek indullyom-meg nyomorult Nemzeteteknek veszett állapotján természeti szeretetetek, és vállyanak csorgo patakká szemeitek! [...] Essék, oh essék-meg szívetek édes Jesusotoknak választott nyájjának, a ti lelki atyátokfiainak méltatlan szorongattatásán, és tehetségtek szerént a kegyes Nehemiással fel-szabadítani, avagy a rajtok lévő nyomoruságot csak enyhíteni-is igyekezétek!”³⁶

„Az anaforikus exclamatiókkal felépített gradatio csúcspontján lamentációs sírást vár el tehát a főúraktól, a közösség szenvedélyeseinek megsiratását.”³⁷ Ehhez az Úr segítsége szükséges, aminek viszont – Nehemiáshoz hasonlóan (Neh 1, 6–9) – a bűnvallás a feltétele. Ezt követően konkrét politikai, diplomáciai tanácsokat is ad a főúrnak, a jó uralkodó tükrét megfogalmazva. Azzal vigasztalta őket, hogy ha „*így cselekesztek, az Istennek Hazátokban lévő Ecclesiájának virágzását, lelketeknek ki-beszélhetetlen örömeivel tapasztalni és látni fogjátok, és e nyomoruságos állapot alol fel-szabadulástokat vészitek, fiaitok-is s következő Nemzetetek Istent érettetek áldani és fel-magasztalni, felöletek-is jól emlekezni meg nem szűnnek.*”³⁸

Tolnai szövege világos tagolású, alighanem élő beszédben is remekül követhető volt. Belső hézióját az is erősíti, hogy két motívum bűvópatakként minden szerkezeti egységben fel-felbukkan. Egyrészt Tolnai fokozatosan bontja ki a textus magyarázatát, Nehemiás nagyon is aktuális példájának egy-egy vonatkozását. A párhuzam, amelyet avval is kiemel, hogy a bibliai szövegben szereplő helytartót következetesen fejedelemnek nevezi, egyértelműen Apafi legitimációját szolgálta. (Míg 1663–1664 folyamán még az szolgálta Apafi legitimációját, hogy a török függőség vállalhatóságát és hasznosságát támasztotta alá bibliai párhuzammal, a hangsúlyok a következő tíz év folyamán jócskán megváltoztak. Bocskai István búcsúztató versében már azt emeli ki, hogy egyrészt a fejedelem lecsendesítette a „*pogány nemzetnek sokszori haragját*”, másrészt pedig menedéket nyújtott az „*Ausztriai kegyetlenkedő Sas*” áldozatainak, köztük magának Bocskainak.³⁹) Másrészt vissza-visszatér az organikus állam- és társadalomszemlélet, amelyet Tolnai egy-egy érv alátámasztására használ, és amelyet könnyen össze tud kapcsolni a textus kifejezésével.

A textushoz kapcsolódóan Tolnai két összefüggésre helyezte a hangsúlyt. Nehemiás a babiloni fogság vészterhes korszakának lezárultával a perzsa királytól kapott engedélyt és segítséget Jeruzsálem újjáépítéséhez: „*Az Úr Isten igyefogyott népén irgalmasságának gazdagsága szerént könyörülvén Artaxerxes Királynak szívet, meg-keseredett Néhemiáshoz hajtv.*”⁴⁰ A párhuzam világos: Apafi szintén egy zűrzavaros időszak után vette át a kormányzást, szintén egy külső pogány hatalom jóvoltából, és kezdhette meg a reményteli újjáépítést. Ahogy Tolnai még többször kiemeli, a perzsa király – illetve Erdély jelenében a török szultán – jóindulata az isteni kegyelem eszközeként értelmezhető.⁴¹

Másodszor arra utal Tolnai, hogy Nehemiás e kezdet kezdetén tanácskozást tartott a zsidókkal, és közösen határoztak Jeruzsálem újjáépítéséről. A tanácskozás részletes leírása a fejedelem és a nép egységének közös akaratának kiemelését szolgálja: „*(1) Előnkben adatik itt sok sziveknek és lelkeknek e jo dologban eggye-lételek és meg-eggyezések. Mondának: Kellyünk-fel és építsük-meg. (2) Egymás nogatása, serkengetése, melly az egygyességből származott: Kellyünk-fel és építsük-meg. (3) A cél: Építsük-meg, tudniillik, Jeruzsálemet. (4) Egymás bátorítása, vigasztalása és intése, hogy jó reménségben lennének: Es meg-erössíték, ugymond, magokat e joban.*”⁴² Tolnai itt előlegezi meg azt az organikus közösség szemléletet, ami a továbbiakban a szöveg egyik szervező elve lesz.

A társadalom és az állam organikus leírása nem ritka a kor politikai műveiben, és hasonlóan

³⁶ TOLNAI 1664, B4v-C1r.

³⁷ FAZAKAS 2012, 186.

³⁸ TOLNAI 1664, C2v-D4v.

³⁹ TOLNAI 1664, N4v-01v.

⁴⁰ TOLNAI 1664, 5.

⁴¹ ERDŐS 2021, 136.

⁴² TOLNAI 1664, 6.

gyakoriak az organikus nemzet-metaforák is. Ennek az organikus szemléletnek igen alapos kidolgozását az *Okai*ban végzi el Tolnai: három különböző vetületét mutatja be rész és egész tag és test, egyes ember és haza kapcsolódásának. Ez az összefüggés először is a működést tekintve az egymás közti relációk, visszahatások révén áll fenn.

Az egyéni cselekedet hatása egy kört ír le a közösség felé, majd vissza az egyénekhez és magához a cselekvőhöz: „*a mi jot egymással cselekszenek-is, azt az egészszel-is cselekeszik, a menyiben az, a tag az egészben vagy, ahogy az egésznek része. Es mivel magok-is az egészben, mint tagok, attyokfiaival együüt vadnak, tehát ugyan azont magokért-is mivelik.*” Ostobaság tehát a magánérdekek követése, hiszen avval az ember végső soron saját magát károsítja meg.⁴³ „*Ha azért magunkat (a haza) szolgálattjátul, és szíves mellette való forgolódástul meg-vonszuk, magános javunkat tévén fel csak javát és csöcsit szívjuk és szopjuk, Hazánkon erőszakot tészünk, a mi övé, az az, magunkat tőle erőszakkal el-vévén.*”⁴⁴ Elsősorban nem a közös hazát érő anyagi veszteségre, a javak elherdálására utal Tolnai: a legfőbb veszteség szerinte az, hogy a magánérdekek követése miatt a haza egy-egy tagját veszíti el; a lényegi mozzanat itt is az egyén és a közösség szerves kapcsolódása.⁴⁵

Másodszor az eredet is egységet képez egyén és közösség között: mivel közvetlenül a hazának – végső soron persze Isten kegyelmének – köszönhetjük személyünket és javunkat, adósak is vagyunk neki annak arányában, amennyit kaptunk tőle akár a belső lelki javakból, akár a külső javakból. Ez utóbbiak némelyike – így az előkelő származás, a jó neveltetés, az uraság és méltóság – főként a nemesek osztályrésze, így joggal hangzik el a figyelmeztetés: „*Urak és Nemesek itt tapogatva járjatok, mivel ezek között némellyekben a szegény kösségnél többet vettetek, azért náloknál arra nézve Hazátoknak többel-is tartoztok.*”⁴⁶

Harmadik vonatkozásként Tolnai a kis világ és a nagyvilág analógiáját dolgozza ki: „*vagy az emberben egész Ország*”, az egyes lelki képességek, érzékek és testrészek az állam egy-egy tisztviselőjének, a társadalom egy-egy rendjének felelnek meg. Így például a fejedelem testesíti meg az akaratot, a kancellár a lelkiismeretet, két generális a szeretetet és a harag, a „*Sereg vitézek*” pedig a kezek, lábak, fogak, has és gyomor. Egyik képesség vagy testrész sem cselekedhet a test egészének érdekével szemben: „*mindnyáján Fejedelmekhez hűségesek, engedelmesek; az egészséges meg-ért elméjű emberben az Akarat ellen egy tag-is meg nem mer motzanni. [...] Az Akarat tanácsot gyűjt ottan, és egy szível, senki magános hasznát nem nézvén, a mint az Egésznek javára és meg-maradására szolgálni látnak, végezik.*” A már felvetett gondolatot folytatja Tolnai: a közös akarat abszolút elsőbbséget élvez, a magánérdekek e mögött teljesen háttérbe szorulnak. A társadalom organikus egységét emeli ki az is, hogy Tolnai felfogásában a hierarchia egészen súlytalanná válik – annál is inkább, hiszen itt nem az emberek egymáshoz viszonyított helyzetéről van szó, hanem az egyes embert a házához fűző személyes viszonyról. Ebben a rendszerben a funkciók és státuszok mindegyike létfontosságú, ahogy a test, úgy a társadalom sem működhet egészségesen, ha egyiket-másikat kiemeljük vagy elnyomjuk: „*Nincsen itt semmi egymásra való irigység, nincsen háborgás, hanem szép meg-eggyezés: egymás előmenetelin öröm, egymás nyavalyáján szomorúság.*”⁴⁷ A tényleges hierarchiából mindössze a fejedelem megkérdőjelezhetetlen vezető szerepe, a haza több adományában részesült nemesek és a több talentummal, nagyobb tehetséggel megáldottak, fokozottabb felelőssége marad meg Tolnai rendszerében.

Miután bemutatta a társadalom természetes felépítését és működését, a prédikáció legterjedelmesebb és legjobban kidolgozott részében Tolnai az aktuális viszonyokat taglalja és a konkrét tennivalóból állít össze agendát. Ahogyan a mű kezdetén jelezte, azt az utat kívánja megmutatni, „*Mely*

⁴³ TOLNAI 1664, 8.

⁴⁴ TOLNAI 1664, 8.

⁴⁵ ERDŐS 2021, 137.

⁴⁶ TOLNAI 1664, 10.

⁴⁷ TOLNAI 1664, 12.

*minden igaz Haza fiát kiváltképpen a nagy rendeket, mind Hazájok békeségének megszerzésére és megmarasztására; mind peniglen Istennek Hazájokban letelepedett lelki Sionának megromladozott és felégetett kőfalainak felépítésére vezérel.*⁴⁸

Mindenekelőtt az „Oldalunkban Lévo Ösztönök”, az erdélyiek körében leginkább elharapódzott emberi gyengeségek bírálata végzi el. Mind a hamis sáfárság, azaz a lelki és testi javakkal való visszaélés, mind a test kívánságainak burjánzása elsősorban a nemesekre jellemző, ezért nem meglepő, hogy itt hangzik el velük szemben a legélesebb bírálat és figyelmeztetés: „*Ha Nemességtekkel, melyet az Úr Hazátok oltalmazására bizott reátok, gonoszul éltek, és atyátokfiain mod nélkül kegyetlenkedtek, és csak hasatoknak szolgáltok, hallyátok-meg az Urnak példa beszédét, és bocsássátok szivetekben annak erejét, szent Luk. 12 v. 42. 45. 46.*”⁴⁹ A szegény községről ugyanakkor részvétellel és elismeréssel beszél: „*sokszor a szegény műveseknek a száraz kenyérből és közönséges ételből sokkal több gyönyörűségek származik, hogy nem efféléknek a fris uri ételekből. [...] a szegény embereknek nagyobb részént testek egészségeseb, erőseb álmok edeseb, ételi kívánságok nagyobb, ételek és italok job izú és elméjek csendeseb, sőt ételek-is gyakorta hoszszab...*”⁵⁰

Ezek után, az *Utak Es Modok* című részben tér rá a tulajdonképpeni kérdésre: tizenöt (valójában eggyel kevesebb) pontban sorolja fel, mit kell tenni a haza, a magyarság és az egyház újjáépítése érdekében. A pontok nem szigorú logikai sorrendben követik egymást, hanem – az előszóbeli előadás sajátosságait őrizve – egy asszociatív láncba rendeződnek.

Elsőként – visszatérve Nehemiás példájához – (1) arra emlékezteti a fejedelmet, hogy mindezekelőtt a helyzet tényszerű feltárására van szükség. A biblikus mitizáció eszközét használva utal Apafi tatár rabságára, majd rákérdez, hogy áll a gondjaira bízott magyarság és kereszténység ügye. Maga adja meg a feleletet, hangsúlyozottan jelen időben: „*nagy nyomorúságban és gyalázatban vagyon,*” vagyis az elmúlt évek kártételei még koránt sincsenek helyreállítva.⁵¹

A fejedelmet, tanácsurakat és nemeseket a népe sorsa felett síró Nehemiáshoz (Neh. 1, 4) hasonlítja, és (2) arra inti őket, hogy „*ilyen forro buzgo szerelem edes Véretekhez és Istentek dicsőségéhez legyen ti bennetek-is.*”⁵² Az uralkodóhoz és a rendekhez intézett felszólítás egészen hasonló Medgyesi Pál megfogalmazásához, amikor 1657 júniusában a szenvedők, fogságba esettek és meghaltak sorsa feletti szánakozásra és az értük való könyörgésre intett. Tolnai hasonlóképpen az „*essék-meg szivetek*” felszólítás halmozása, fokozása csúcspontján panaszos sírást vár a hallgatóitól. Nem elegendő azonban a megindultság, ezt (3) őszinte bűnvallásnak és könyörgésnek kell követnie.⁵³

A reálpolitika területére érve (4) szükség van az ország javának előmozdításához kellő eszközök megkeresésére, a kedvező alkalmak kihasználására. Nem meglepő, hogy itt elsősorban – a textus magyarázatában és részeiben felvetett gondolatot tovább vezetve – a szultán jóindulatának biztosításáról van szó, több példázattal alátámasztva a török függőség fenntartását. A hosszas fejtegetést alighanem a jócskán megemelt portai adó és a hadisarc beszolgáltatása, valamint a Királyság ellen készülő hadjáratban való részvétel kérdése indokolta – bár Tolnai nem nevesíti ezeket a problémákat –, amik az adott körülmények között Apafi legitimációját is komolyan megkérdőjelezhették. Tolnai érvelése lényegében nem mutat túl a törökös párt régóta alkalmazott érvkészletén: „*ha Istenünknek tetszik, hogy ideig bűneinkért idegenek uralkodgyanak rajtunk, miért nem szenvednők-el?*” A külpolitikánál maradván (5) Tolnai – a sorok között bírálva II. Rákóczi Györgyöt – a szomszédos nemzetekkel ápolt jó viszony fenntartása mellett foglal állást.⁵⁴ Szintén külpolitikai vonatkozásban figyelmeztet később (14) az előrelátás fontosságára, béke idején is gondolni kell a háborúra,

⁴⁸ TOLNAI 1664, címlap.

⁴⁹ TOLNAI 1664, 13.

⁵⁰ TOLNAI 1664, 14.

⁵¹ TOLNAI 1664, 15–16.

⁵² TOLNAI 1664, 16.

⁵³ TOLNAI 1664, 17.

⁵⁴ TOLNAI 1664, 19.

minden eshetőségre fel kell készülni.⁵⁵ A kormányzás és a belpolitika terén Tolnai előbb (6) történeti példákkal int az önérdéküket leső rossz tanácsadók elkerülésére⁵⁶, majd (7) az egység és az egységes akarat fontosságát emeli ki, (8) és – visszacsatolva a prédikáció textusára – a tanácskozás jelentőségére figyelmeztet az országos ügyekben.⁵⁷

Ehhez kapcsolódóan később (12) a hízélgéssel szemben az országos ügyekben az igazság kíméletlen kimondását javasolja.⁵⁸ Jóval konkrétabb és egyben kritikai éllel is bírós tanács, hogy (11) „*az igazságnak ki-szolgáltatása személy válogatás nélkül uralkodgyék Országokban.*” A bírálat ismét a nemességre irányul: bár Tolnai – talán pusztán retorikai célból – fenntartja a nemesség kiválóságának fikcióját, tisztában van a visszaélésekkel: „*Nem tudgyátoké hogy a köz nép előtt ti-körök vadtok, a mint magatokat viselitek, magokat hozzátok alkalmaztatni készek [...] Jaj hát tinétek ha botránkozásokra való életet éltek.*”⁵⁹ – szól a fenyegetés a szerepüknek, kiemelt társadalmi helyzetüknek megfelelni nem tudó nemeseknek.

Az egyházi ügyekben Tolnai elsőként (9) a szabadság helyes felfogására int: „*Szabadságtoknak helybe álltatását nem a tetején, hanem a fundamentumán kezdjétek, [...] Fundamentumot pedig ne fővenyen, hanem kőszálon építsetek.*”⁶⁰ Ez a zavaros tanács alighanem a világi jogrendnek a Szentírás tekintélye alá vonásáról szól, Tolnai ugyanis súlyos eltévelyedésnek és az isteni büntetés okának látta, ha a világi törvények eltérnek a Szentírástól.⁶¹ Ehhez kapcsolódóan külön pontban (10) javasolja, hogy a vallásügyekben ne a megszokás vagy az üres tekintélytisztelet legyen a meghatározó, hanem az igazság őszinte kutatása.⁶²

Végül (13) az oktatás támogatására int Tolnai, hiszen az iskolákban kinevelt értelmiség és képzett politikai elit nélkül nem működik megfelelően a társadalom. „*Hazánk békesége függ a jó tudós értelmes, tanácsos Fejedelmektül, Uraktul, és körülöttök forgo bölcs szolgálattul, mint valami egy egy oszlopoktul. De ezek nem különben, mint valami gyönyörűséges és kies veteményes kertben a virágok, a Scholákban, avagy Colegiumokban nevednek...*” Az iskola az a forrás, ahonnan a négy paradicsomi folyamhoz hasonlóan a négy tudástípus, az értelmesség, a tudomány, a bölcsesség és az eszesség kiárad. Márpedig a török- és tatárdúlás során az iskolák egy része hanyatlásnak indult,⁶³ így ebben a helyzetben különös gondot kell fordítani az iskolák támogatására. A gondolat szervesen illeszkedik a puritanizmus művelődési programjához. Korábban Mikolai Hegedüs János⁶⁴ és Apáczai Csere János is élesen kikelt a tudatlanság – az anyanyelvű iskolák és a nyomdák elhanyagolása, a mesterségek meg nem becsülése – ellen. Báthori Mihály az Isten elleni bűnök, Miskolczi Szenczi János⁶⁵ pedig a nemzeti hanyatlás eredőjének tekintette a tudatlanságot, amelyből a tudomány pártolása, iskolák alapítása jelenthetné a kilábalást.⁶⁶

⁵⁵ TOLNAI 1664, 23–24.

⁵⁶ TOLNAI 1664, 19.

⁵⁷ TOLNAI 1664, 19–20.

⁵⁸ TOLNAI 1664, 22.

⁵⁹ TOLNAI 1664, 21–22.

⁶⁰ TOLNAI 1664, 20.

⁶¹ TOLNAI 1664, 26.

⁶² TOLNAI 1664, 21.

⁶³ TOLNAI 1664, 16.

⁶⁴ Mikolai Hegedüs János (1616 vége/1617 eleje – Toronya, 1667. január 4.): református lelkész, író. Sárospatakon tanult, ahol 1639. december 3-án lépett a felső évfolyamba. Ezt követően tanító volt Olaszliszván, majd külföldi tanulmányútra indult. Először Angliában tanult. 1645. július 21-től a franekeri, 1645. október 22-től a deventeri, 1647-ben pedig az utrechti egyetemnek lett a hallgatója. Noha Utrechtben a konzervatív Gisbertus Voetius tanítványa volt, az angol puritanizmus hatása alá került. 1648 nyara után hazatért, és ismét tanító lett az Ungi Egyházmegye egyik iskolájában. 1653-tól Toronyán, 1657-től Varannón, 1663-tól ismét Toronyán szolgált lelkészként. Időközben 1662–1663-ban az Alsó-Zempléni Egyházmegye alesperesi tisztségét is ellátta. Munkásságával Apáczai Csere János egyik előfutárának tekinthető. – ZOVÁNYI 1941, 86–87.

⁶⁵ Miskolci Szenczi János: 1664. december 19-én írta alá Sárospatakon a törvényeket, tehát ekkor lett teljes felelősséggel tartozó tógátus diák. Nem lehetett tehetségtelen, mert előbb az etymológisták felügyelője, majd a rétorok előljárója lett. A patáki zsinaton való szereplése egyben a kibúcsúzás alkalmá is volt a kollégiumból, mert 1669 februárjában szülővárosába, Miskolcra távozott rektornak. Későbbi életpályájáról semmit sem tudunk. – DIENES 2008, 107–114.

⁶⁶ ERDŐS 2021, 141–142.

Az *Utak Es Modok* utolsó, tizenötödik pontja valóban egy új szerkezeti egységként értelmezhető: azt a hat akadályt mutatja be, „*mellyek édes Hazátoknak javának előmozdításában meg-gátol-hatnak.*”⁶⁷ Tolnai itt egy sajátos, leegyszerűsített bűnkatalógust állít össze. Tolnainál elegendőnek bizonyult a hat legfőbb bűn pusztá egymás mellé rendelése. Némileg meglepő bűnfogalma, ezek a felsorolt bűnök nem teológiai értelemben vett bűnökként határozhatóak meg, hanem a természeti törvény megsértéseként, vagy – mégoly siralmas következményekkel járó – gyakorlati problémák-ként. Ez annál is inkább különös, hiszen későbbi teológiai munkájában Tolnai már a kálvinista bűnfogalom szigorú értelmezése mellett tört lándzsát.⁶⁸

Első akadályként, igen hangsúlyosan, három és fél oldal terjedelemben a tudatlanságot bírálja Tolnai. Némileg meglepő a gondolatmenetben, hogy kortársaival ellentétben a műveletlenség kérdésén ezen a ponton a vallási előírások hiányos ismeretére, valamint a Biblia és a világi törvények helytelen viszonyára szűkíti le. A tudatlanságot, ami számtalan bűn és visszásság szülő oka, a Szentírás tekintélyének helyreállításával lehet megszüntetni: „*ültessük a felső székből a Szent Írást, üllőn lábainak sármoly széke előtt Országunk Articulusa és Decretuma, és hogy mindenekben tőle halgasson, reá szorgalmatosan vigyázzunk.*”⁶⁹

Ami viszont a világi jogot illeti, a nemesség elzárkózásával, a rendi jogok védelmével és minden idegen hatás eleve elutasításával szemben a nyitás fontosságát hangsúlyozza. Hasznos lehet megismerni más népek jogrendjét, ahonnan alapelvek, bevált gyakorlatok emelhetőek át a hazai jogba. Ehhez elengedhetetlen a külföldi iskolák látogatása. A további öt akadályt a helytelen, eltúlzott önszeretet és a magánérdek követése, az önhittség, a tisztességgkívánás, az irigység és a gyűlölködés jelenti. Tolnai itt alig gyarapítja új megközelítéssel, érvelve vagy példával a nemzeti karakterről és bűnökről szóló diskurzust, fontos azonban kiemelni, hogy mindvégig fel-felbukkan a rá jellemző természetes szemléletmód és a nemesség bírálata. Az irigység kapcsán például kiáll amellett, hogy a haza érdekében a nem nemesi származású értelmiségieket is érvényesüléshez kell segíteni.⁷⁰

Tolnai prédikációja, melyben I. Apafi Mihály fejedelem korábbi tatár rabságára utaló, hozzá, illetve az erdélyi rendekhez szóló mondatai arról tanúskodnak, hogy új nézőpontra van szükség. Előbb – a bibliai mitizációt használva emlékezteti a fejedelmet a közelmúltra, és a változás megtörténetére vonatkozó kérdéseket fogalmaz meg: „*Nosza hát te-is Istennek választott Néhémiássa, Keresztyén Urunk és Fejedelmünk, kit az Úr Isten nem különben, mint régen Hacaliának fiát, Nehémiást Babyloniából, ez igye-fogyott Nemzetnek meg-maradására, és Isten lelki Jerusálemének le-romladozott köfalainak felépítésére ragada-ki Tatár országból. Jelen vadnak rokonid és atyádfiaid, az az szemeid és füleid, értekezzél másoktul-is kik vélek vadnak, mint légyen e megnyomorodott, igyét és gongyát reád s tanácsidra bízott és fogságból meg-maradott Keresztyénség s Magyarság? Mint vadnak a Jesus lelki Jerusálemnek bástyái és köfalai?*” Majd folytatva a bibliai minta idézését, illetve az alkalmazást, így válaszol a feltett kérdésekre: „*Hanani és vele valo férfiak felelének Néhémiásnak: A fogságból megszabadult maradék Sidók abban a tartományban nagy nyomorúságban és gyalázatban vadnak: és a Jerusalemből köfala el-rontatott, és ő kapui tűz miatt megégtenek. Ezent mondhatták és felelhetik tenéked Istennek fel-kent Néhémiássa, ezen tinéktek választott Tanács Urak. Urak és Nemessek, a ti szemeitek és füleitek, ha jól reá figyelmeztetek: a rabságból meg-szabadult és meg-maradott Magyarság tehát még mindig: nagy nyomorúságban és gyalázatban vagyon, szomszédtul üldöztetik és gyaláztatik, a lelki Jerusalemből köfalai el-romlottanak, kapui el-égtének; azaz, az Isten gyülekezete el-oszlott, a hol az előtt Istenünk tiszteletire eggyező szível a hívek egybe gyűltenek vala, most ott nem kevés helyen vadak laknak, sok faluk bojtortján és bogáncskoronak fészkévé váltanak, feles helyen Városokban és Várakban, a Jesus helyett Allát kiáltanak: A Scholák,*

⁶⁷ TOLNAI 1664, 24.

⁶⁸ TOLNAI 1673, 682–696.

⁶⁹ TOLNAI 1664, 27.

⁷⁰ ERDŐS 2021, 143.

*mellyeknek tejét szoptátok, avagy a honnét származott Lelki-Tanitoknak, halo félben vadnak. Azért Urak és Nemessek, ha szegény Hazátokkal akartok jot tenni, annak sebet szükség mindennek előtte fel-keresni, és így tudtok hozzá valo ired és orvosságot.*⁷¹

Korszakunkban a hírnév keletkezésének előfeltétele a virtus, ám ennek tartalma módosul: a „szentség” attribútuma fokozatosan háttérbe szorul, s a katonai és politikai téren nyújtott kiváló teljesítmény csak a műveltség erényeivel kiegészülve tarthat számot a valódi dicsőségre. A 14–15. század folyamán az életrajz-irodalomban folyamatosan erősödik a tendencia, mely szerint a híres férfiak panteonjában egyenrangú félként foglalnak helyet a mecenatúrát irányító irodalomkedvelő egyházi és világi előkelők és maguk a humanisták. A kultúra pártolása és művelése így kiegészítő elemből normatív követelménnyé lép elő, s olykor maga mögé is utasítja a többi erényt. Például Janus Pannonius már magát nevezi hazája legfőbb dicsőségének. Nem véletlen, hogy maguk a bölcsészet művelői legalább is egy szintre helyezik saját dicsőségüket a fejedelmekével és hadvezérekével: a normatívva emelkedett neoplatonikus etikai rendszer pedáns felosztásában mindkét hivatás csak a legmagasabb rendű, az intellektusban adott „spekulatív erények”, a bölcsesség, tudomány, okosság és művészet (sapientia, scientia, prudentia, ars) birtokában űzhető sikerrel. A korabeli közvélemény is visszaigazolta a művészi presztízst: a költők szülőházai, sírjai, szobrai hamarosan különösen nagy becsben tartott kultuszhelyekké, zarándoklatok célpontjaivá váltak.⁷²

Tolnainál, bár az iméntihez hasonló felosztást és normarendszert használ ő is, korántsem csak a beavatottak rendelkezhetnek a fenti képességekkel, nála ez inkább az ember teremtésével eleve adott képességek kifejlesztésére, kifejtésének számonkéréseként hangzik.⁷³

A prédikáció tényleges hallgatóságát a főrendek alkották, akiket a szövegben többször is közvetlenül, második személyben szólít meg a szerző. A köznép ugyanakkor inkább virtuális közönségként szerepel, róluk csak szó esik időről időre, harmadik személyben. A két réteg között elhelyezkedő nemeseket ugyan többször is megszólítja Tolnai, de jobbára csak általánosságban: hallgatóként biztosan nem sok köznemes volt jelen a radnóti udvarban, rájuk jobbára a nyomtatott változat olvasójaként számíthatott a szerző.

A szöveg nyelvi jellemzői arra utalnak, hogy Tolnai szándékai szerint széles közönséghez kívánt szólni. A prédikáció rendkívül jól átgondolt, világos szerkezetű, gördülékeny nyelvi megformálása pedig könnyen befogadható, sőt kimondottan élvezetes olvasmánnyá teszi. A hallgatók, olvasók figyelmének fenntartását tudatosan és kimért módon alkalmazott stiláris eszközök segítik. Mellett, hogy Tolnai stílusa általában egyszerű és letisztult, kerüli a díszítményeket és többszörösen összetett mondatokat, helyenként remekül szerkesztett körmondatokkal találkozunk. A Nehemiás megindultságáról szóló tömör bibliai textust például költői erejű képpé bővítette.⁷⁴ Szintén művészi igénnyel fejlesztette novellisztikus betétte annak leírását, amikor Nehemiás a király társaságát keresi és hozzá folyamodik kérésével.⁷⁵ Másutt tömörségükben is nagyon plasztikus és megragadó hasonlatokra bukkanunk. A művészi megoldások mellett persze nem egyszer közhelyekkel, gyakran használt frázisokkal is találkozunk a szövegben. A haza iránti odaadásra például így int: „*Mert minket Hazánk, nem mások javára, se maga ártalmára, sőt inkább javára s hasznára szüle.*”⁷⁶ Az emberek Isten előtti egyenlőségét szintén közkeletű képpel bizonyítja Tolnai: „*Tud-meg, hogy mezítelen jöttél-ki anyád méhéből, földből, viszont földé kell lenned.*”⁷⁷ Az érvelést helyenként közkeletű szólások és szállóigék illusztrálják – így például „*a Politicusok*” mondása („*azok árnyékát meg ne vessétek, a kiknek árnyékokban lehet kicsiny pihenéstek*”) vagy egy boroszlói ház homlokzatán ol-

⁷¹ TOLNAI 1664, B4r-v.

⁷² BENE 1999, 52–54.

⁷³ TOLNAI 1664, 11–12.

⁷⁴ TOLNAI 1664, 16.

⁷⁵ TOLNAI 1664, 18.

⁷⁶ TOLNAI 1664, 7.

⁷⁷ TOLNAI 1664, 31.

vasható felirat („*Felix civitas, quae tempore pacis cogitat de bello.*”)⁷⁸ Történeti példákkal viszont – a puritán szerzők többségéhez hasonlóan – nemigen él és kortörténeti utalás is mindössze egyszer fordul elő a szövegben: a hamis barátok „*meg magok és Hazájok kárával-is jó és szent igyekezeteteket meg-akadályoztatni készek. Példák lehetnek erre a Hiberniai, Galliai, Cseh, Morva és egyéb-országi persecutiok, mellyekről azoknak le-írói bővön írtanak, azokat olvassátok meg.*”⁷⁹

Tolnai prédikációja igen összetett és képlékeny helyzetben született. Erdélynek hosszú távon rendeznie kellett viszonyát a bécsi udvarral és a Portával, emellett nem kevésbé égető kérdés volt a fejedelmi hatalom megerősítése, a súlyos belső konfliktusok elsimítása, és nem várhatott a háborús pusztítások számba vétele, az újjáépítés és a gazdasági konszolidáció sem.

Talán az aktuális beszédhelyzetből, talán Tolnai habitusából és személyes meggyőződéséből adódott, hogy társadalombírálata általában a nemességhez szóló intésekben, figyelmeztetésekben merült ki, a szociális bűnök ostromozása csak közvetetten, a feudális rend megkérdőjelezése pedig egyáltalán nem került szóba. Elvi szinten ugyanakkor Tolnai következetesen a nemzet tagjainak együvé tartozását, egymásra utaltságát hangsúlyozta, és a társadalmi hierarchia értéksemlegessége mellett foglalt állást. A gondolatmenet lényege nem több és nem kevesebb, mint hogy a „*haza bé-kessége*” a „*szép megegyezésen*”, a társadalmi és a politikai integráción áll vagy bukik.

Tolnai prédikációjának újszerűsége, a szerzői invenció, a hangvétel vagy a kritika élessége adja meg jelentőségét. Sokkal inkább az organikus szemlélet átgondolt rendszerként való kidolgozása és kritikai használata, valamint Apafi legitimációjának alátámasztása biztosít számára fontos helyet a magyar politikai gondolkodás történetében.⁸⁰

Búcsúztatót mondott Bocskai István bujdosó zempléni főispán temetésén 1672-ben.⁸¹ Ezt a búcsúztatót 1672. május 29-én tartotta Bocskai István zempléni főispán felett, aki a Wesselényi-összeesküvés miatt Erdélybe menekült, ahol meg is halt. Temetésén Pósházi János latin nyelvű orációt mondott, Csécsi János,⁸² Görgei Pál⁸³ és Porcsalmi András prédikáltak. Diószegi Sámuel⁸⁴ „*Rövid Beszélgetést*” tartott, s Tolnai búcsúztatott. Pósházi, Csécsi, Görgei, Porcsalmi s Diószegi munkái megjelentek nyomtatásban is *Szomorú Halotti Pompa* cím alatt 1674-ben Kolozsvárt, ellenben Tolnai búcsúztatója kiadatlan maradt. Hogy mi volt a mellőzés oka, ma már eldönteni nem lehet. Annyi bizonyos, hogy a mellőzésre vonatkozólag jegyezte fel búcsúztatója végére ezeket a szavakat „*Finis adest operis, sed nulla merces laboris.*” (A műnek vége van, de a munkának semmi jutalma.) Maga a búcsúztató 57 versszakból áll s két fő részre oszlik. Az első részben (1–28. vers) a fejedelem-től, a fejedelemasszonytól s az ország főrendjeitől; a második részben (29–57 vers) Zemplén vármegyétől, özvegyétől, Sós Györgytől, férfi és nő rokonaitól s a tisztségtevő „*halotti*” gyülekezettől

⁷⁸ TOLNAI 1664, 19.

⁷⁹ TOLNAI 1664, 19.

⁸⁰ ERDŐS 2021, 146.

⁸¹ ZOVÁNYI 1977, 645.

⁸² Id. Csécsi János (Abaújszakoly, 1650. január 4. – Hegyalja, 1708. május 14.): tanár. Alig volt hároméves, amikor a portyázó törökök édesanyjával együtt fogságba ejtették és Egerbe hurcolták, ahonnan csak 1655-ben, 110 tallér váltságdíjért szabadult. Birtokukat felprédálták, 1657-ben Kormos Ferenchez Csécsre költöztek, itt kezdte tanulmányait. 1660-ban költöztek vissza Szakolyba, előbb Nagyidán, majd Szepsiben tanult. 1664-ben tógátus diák Sárospatakon, innen Kassára ment. A kassai iskolát elűzték helyéről, Debrecenbe, majd Gyulafehérvárra költözött. 1679-ben senior lett, természettant, metafizikát, héber nyelvet és teológiát tanított. 1680 januárjában elhagyta Erdélyt, tállyai rektor lett, 1682. április 27-én peregrinációba indult. Lengyelországon át Utrechtbe ment három évre, teológiát, bölcséletet és filológiát hallgatott. 1685-ben jött haza, 1686 februárjától 1708-ig sárospataki tanár. Több műve jelent meg. – LÁSZLÓ 1889, 931–934.

⁸³ Görgei P. Pál (Nagykapos, ? – ?, 1674. február 7.): orvos, református lelkész. 1654-től Utrechtben tanult, ahol orvosi oklevelet szerzett. Közben 1656-tól a groningeni, 1657-től a franekeri egyetemen is tanult. 1668-tól lelkész Nagykaposon, miközben Teleki Mihály erdélyi kancellár orvosa. Már korábban összeütközésbe került a rekatolizációs törekvésekkel, 1670-ben Báthori Zsófia és a Drugethek zaklatásai miatt elhagyta Nagykapost. Erdélybe menekült, csatlakozott a bujdosó kurucok mozgalmához, Bocskai István volt Zemplén vármegyei főispán környezetéhez, aki ugyancsak Erdélybe menekült, mivel részt vett a Wesselényi-féle szervezkedésben. Gyászbeszédei, üdvözlő versei és prédikációi maradtak fenn, amelyek több esetben is közéleti vonatkozásúak. – ZOVÁNYI 1977, 222; KAPRONCZAY 2004, 84.

⁸⁴ Diószegi Sámuel (? – Diószeg, 1713. március 8.): református lelkész, költő. Diószegi István református püspök fia, a sárospataki iskolában tanult. 1673-ban a gyulafehérvári református kollégium seniora. Atyja halála (1698) után 1699-ben Diószegen lelkész.

búcsúztatja el a nagynevű halottat, felölelve életének nevezetes mozzanatait. Verselése lendületes, könnyen folyó. E búcsúztatót érdekessé teszi, hogy a 17. századi búcsúztató irodalom megírásához egy figyelemre méltó adalékot nyújt. Ugyanis abban az időben kiváló személyek temetésén külön szónoka volt, az orációnak, a prédikációnak és a búcsúztatónak.⁸⁵

A 17. század második felében számos prédikációs kötet látott napvilágot, e kötet azonban sajátos jelentőségű helyet foglal el közöttük. Figyelmet érdemel a búcsúztatott személy, a búcsúztató prédikátorok és természetesen maguk a funeráló prédikációk, amelyek egységes szempont szerint rendeződnek köteté, szintén fontos a megjelenés időpontja.

Bocskai István a kismarjai Bocskai család utolsó férfinak, apai ágon a fejedelem közvetlen rokona; vele a neves familia kihalt. 1647-től Zemplén megye főispánja, Sárospatakon a kollégium főkurátora. Csatlakozik a Wesselényi-féle rendi szervezkedéshez, különösen 1666 után kap fontosabb szerepet, mint a felvidéki protestáns ellenzéki nemesség egyik hangadója. Wesselényi Ferenc politikai végrendelete szerint a tizenhárom felvidéki vármegye sorsát Bocskaira bízta, Horvátországot Zrínyi Péterre, a Duna két partját pedig Nádasdyra. Bécs ellensúlyozására Bocskai is a török szövetségre hajlott, Apafi Mihály erdélyi fejedelemmel fönntartott kapcsolatában is ez a szándék vezérli. Az erdélyi fejedelem 1668 végén kétszer is a Felvidékre küldi követét Bocskaihoz. 1669 tavaszán Sárospatakon találkoznak a tiszamelléki református nemesség képviselői Bocskai vezetésével I. Rákóczi Ferencel, ahol Rákóczi föladja a korábbi erőszakos katolizálás minden jogcsorbító határozatát; ezzel megteremtik udvarellenes politikai egység alapját. Szervezte és sorozatosan részt vett a felvidéki nemesség ellenzéki gyűlésein Eperjesen, Breznóbányán. Az 1669 végén, 1670 elején szerveződő nemesi mozgalom irányítójává lett Bocskai az összeesküvők fegyverkezését irányította, pénzt gyűjtött, hadra készülődött. 1670-ben az udvar kifejezett tiltása ellenére újabb konventet tartottak Kassán, ahol már katonákat toboroztak, a leendő haderő fővezéri tisztét Bocskaira bízták. A nyílt fegyveres mozgalom Starhemberg fogságba ejtése után I. Rákóczi Ferencet és Bocskai Istvánt választotta főparancsnoknak. Rákóczi kiválása után továbbra is vállalta a fegyveres harcot immár a fegyveresen fellépő császáriakkal szemben; hadba parancsolta a felvidéki megyék nemességét és jobbságát is. Agitatív és harcias, németellenes kijelentéseket, szónoklatokat tart; azonban a szervezatlenség és a túlerő megrémíti, maga sem igazán hadszervező egyéniség, ezért 1670. június 10-re virradó éjjel erdélyi földre, Husztra menekül. Apafi Mihály menedéket ad neki; 1672 őszén a batizvasvári vereség után még kimozdul egy jelentősebb csapattestet vezetve, Kisvárda alá száll. Egészsége azonban rohamosan hanyatlik, karácsonykor hal meg Kolozsváron. Birtokait, javait a császáriak elkönfiskálják, részben felpredálják.⁸⁶

Bocskait vállalt politikai szerepe önmagában is kiemelkedő személyiséggé emeli, már ez is fokozza az őt búcsúztató prédikációk jelentőségét. Benne azonban a kortársak nemcsak a bontakozó rendi ellenállás és fegyveres harc egyik kiemelkedő vezetőjét látják, hanem a Bocskai-ház politikai törekvéseinek, hagyományainak képviselőjét, örökösét is. Benne olyan hagyományok letéteményesét és mértékadó példáját látják megtestesülni, amelyek az 1670-es évek elejének súlyos krízisében cselekvők számára követendő eseménynek minősülhetnek. Bocskai éppen akkor hal meg, amikor a Wesselényi-összeesküvés után a korai kuruc mozgalom válságba jut, a lipóti abszolútizmus ideológiai, politikai és katonai pressziója kíméletlen leszámolást tervez. 1670-től 1674 nyaráig már több mint kettőszázötven magyarországi felségárulási per bizonyítja a kibontakozó folyamatot; az első mindjárt egy exponált református egyházi személyiség, Czeglédi István kassai pap ellen irányult.⁸⁷ 1673-ra kerekedett felül a nyílt, nyers ellenreformációs irányzat, amely a protestantizmus likvidálását tervezte politikai-katonai terror eszközeivel. A Kollonich–Szelepcsényi vezette vezérkar 1674 tavaszára már százával citálta és állította bíróság elé a felvidéki protestáns értelmiséget. Az

⁸⁵ SÁMUEL 1899, 614–615.

⁸⁶ IMRE 1987–1988, 20–21.

⁸⁷ BOD 1766, 317–319; SZABÓ 1944, 57–60.

1671–1681 közötti időszakot a protestáns történetírás joggal tartja számon „*persecutio decennalis*” elnevezéssel. Különösen fájdalmasan érintette a protestánsokat 1671 októberében a sárospataki kollégium elfoglalása, majd ugyancsak „fegyveres kézzel” ragadták el a kassai evangélikus nagytemplomot. Professzorok és diákok földönfutóvá váltak, Buzinkai Mihály és Pósházi János vezetésével bolyongtak exiliumuk elején, mígnem Apafi segítségével menedéket találtak Gyulafehérváron. A prédikációs kötet a parentált személlyel, a megjelenés időpontjában a jelzett eszmetörténeti-politikai háttérhez kapcsolódik, de ugyaninnen értelmezhető a szerzők szerepe is.⁸⁸

A kötet második felének írásai már formailag sem tartják be a parentáló prédikáció műfaji hagyományait. Tolnai verses búcsúztatója is számos publicisztikai jellemzőt mutat. Egyikük sem választ már bibliai textust, ez is mutatja, hogy mondanivalójuk kifejezéséhez nem a Szentírásban keresnek kiinduló gondolatokat. A kötetet verses függelék zárja *Bucsuztato Versek* címmel, szerzője Tolnai (Tolnai munkásságával jól illik a kötet szerzői közé, hiszen *Haza békessége, 1664* című műve⁸⁹ hasonló politikai gondolatokat tartalmaz). Itt az elhunyt búcsúzik az előktől: családjától, fejedelmétől, „*Magyar Országtul*”. A versekben mindaz felhangzik tömörebben, ami korábban megszólalt a prédikációkban. Elsőül Apafitól és a fejedelemasszonytól búcsúzik:

*„Óh melly soc javával látott vólt az ólta
Isten engemet, mert jóm jóval tóldta!
De mi lőn? azoknac minden édes vólta
El-mulec, s éltemnec lőn véletlen hólta!
Mert az Ausztriai kegyetlenkedő Sas,
Kettős szabadságom emésztő kemény vas,
Istentől vött jómból ki-prédáló farkas,
Sőt éltem be nyelni igyekvő méh kas...
Oh siralmas gyászszal emlegethetendő
Ezerhatszáz hetven edgyedic esztendő
Minden vigasságos jótul fosztott s meddő,
Tisztes vénségemet könyvel mosó ferdő!
Nagy sebes szeleckel Tavaszod el-hozád
Jajos nótát szólló Trombitád fújtatád
Reméntelen postád hozzám el bocsátád
Kivel nem várt utát lábaimnac nyitád...”*⁹⁰

1679-ben jelent meg az *Igaz keresztyéni és Apostoli Tudomány s vallás Utára vezető és az el-tévelyedésről jó Útban hozó Kalauz...* (Kolozsvár, 1679) című műve. Tolnai Pázmánnyal is vitatkozó *Kalauz*ában megalkotott egy listát a reformációt támogatókról, a mártíromságot elszenvedett európai keresztyénekről, s ekkor több pontosan jelölt hivatkozás közt egy ilyen utalásra bukkanhatunk: „*kiknek martyromságok és jeles vallástételek fel vagyon írva a Martyromokról írt könyvben.*” Mivel a listában ezen a helyen egy rövid bekezdés erejéig hollandiai esetekről szól a szöveg, és Tolnai korábban megjelölte az ottani példák szöveges bizonyítékaként Gnapheus beszámolóját, vonatkozhat erre. Az utóbbi eset azonban azt is példázza, hogy a 16. század óta ismert, mindig újabb esetekkel bővített nyugat- és dél-európai háttérű és szerkesztésű, összességű katalógusok közkézen forgó kiadványok voltak. Nem igényelt pontosabb jelzést, hogy az 1530-as évek adott európai esete, hol, melyik kötetben található meg, hiszen korszakok, országok, sőt társadalmi kategóriák alapján is lehetett tájékozódni ezekben a mártírológiai kiadványokban. Az biztosan kijelenthető, hogy a magyar

⁸⁸ IMRE 1987–1988, 21.

⁸⁹ RMK I. 1017.

⁹⁰ Szomorú... 1673; VARGA 1981, 555–561.

kálvinista értelmiség olvasta a nemzetközi mártírológiai irodalmat, Tolnai viszont már nemcsak a francia, angol, német, svájci német és holland protestáns alapműveket idézte, hanem a katolikus Laurentius Surius *Vitae Sanctorum*át is.⁹¹

A kötet első tizennégy fejezete egy meg nem nevezett – de feltehetően a pártfogó, s azóta már rég elhunyt Bánffy Dénes – nemes úr udvarában lezajlott szóbeli úrvacsoravitának is írásbeli folytatása.⁹² A Kegyes Olvasóhoz szóló részben a szerző kifejti, hogy a szóbeli vitát követően – amiről, idejéről, kontextusáról egyéb forrás nem áll rendelkezésünkre – keletkezett a meg nem nevezett Páter latin írása, s erre született meg ez a magyar nyelvű cáfolat. A második rész az úrvacsora kálvinista álláspontját szemlélteti öt fejezetben, az előzőekhez képest bő terjedelemben.⁹³ Majd a katolikus hitvitázó szövegének kora újkori kritikai kiadását olvashatjuk tizenkét fejezetben: az „*édes Páterem*” *Replicának* nevezett latin nyelvű írásának a szövegközlését és fordítását majd négyszáz lapon közli Tolnai hiteles bizonyítékként, és rögvest jegyzeteli, miben nem egyezik a véleményük.⁹⁴ Ennek az utolsó tizenkét fejezete „*az igaz vallás üldöztetéséről*” szól, de az úrvacsora-értelmezések történetének értelmében Szent Brunotól (kb. 1050) a valdensekig.⁹⁵ Ilyen jellegű reformáció- és mártírtörténeti összefoglalás kuriózum a protestáns történeti irodalomban. S végül a negyedik rész foglalkozik a különböző hitágazati kérdésekkel, de itt ötvenhárom fejezetben *Régiség* címen a pápai tiszttől a Szentírás összetételén át alapvető dogmatikai hittételekig (hit, bűn, megigazulás, cselekedetek, törvény, és a többi) számtalan fontos felekezeti elkülönülő tétel előkerül. S ez után szerepelnek *újság* néven önállóan a tipikus katolikus fogalmak, a szentségek, a bűnbocsánat, jubiláns esztendő búcsúi, az ereklyetisztelet, mariológiai és hagiológiai kérdések.⁹⁶

A mű szemlélete mögött álló kálvinista nézőpont egyfelől érthető: a két szentség közül (úrvacsora és keresztség) a nagyobb, az úrvacsora, a Krisztussal az egységét megelő ember fölől mutatta fel Tolnai a református vallás igazságait, mint amely minden más szentség fölött áll. Másfelől érthetetlen: csak egy hitvita közegébe ágyazva, ennek témája, az úrvacsora köré fonva jeleníthető meg a reformáció igazsága? Különösen a gályarabságot követően. Ez a félmegoldás, pláne a mártírkatalógussal, mely csak a valdensekig jut el, jelzi a 17. század végi kálvinista hitvitázó megszólalásának kényszerét és visszhangtalanságát is. És mindemellett volt ugyanebben az időben már olyan vélekedés is Pázmányról (Tolnai Szabó Mihály⁹⁷ és Debreceni Ember Pál⁹⁸ szövegeiben), hogy ő „*nagy magyaros Pap*” volt, s ez a szemlélet az 1670-es évektől egészen a Rákóczi-kor végéig kimutatható.⁹⁹

⁹¹ CSORBA 2012, 48–49.

⁹² TOLNAI 1679, 1–139.

⁹³ TOLNAI 1679, 139–206.

⁹⁴ TOLNAI 1679, 207–603.

⁹⁵ TOLNAI 1679, 524–598.

⁹⁶ TOLNAI 1679, 604–1049.

⁹⁷ Tolnai Szabó Mihály (? 1640–?): református lelkész. Debrecenben tanult, ahol 1660-ban lépett a felsőbb tanulók sorába. Innen 1662-ben Sárospatakra távozott, ott 1663 áprilisától seniori, 1664-től segédtanári tiszteletet töltött be, de 1666-ban az ifjúság zavar-gásában való részvétele miatt el kellett azt hagynia. Ekkor külföldre ment s 1666. július 2-án a leideni, 1670. október 15-én a groningeni egyetemre iratkozott be. 1673 év elején tért haza, csakhamar lelkészi állást vállalt Szikszón, ahonnan azonban 1674-ben menekülnie kellett az üldözések elől. Erdélybe költözött, ahol a fejedelem intézkedésére 1675 elején Bethlen Miklós védőszárnyai alá került. Később tábori papságot viselt a bujdosók között, míg 1679-ben Nádudvaron lett lelkész. Ebből a hivatalból 1680 márciusában elmozdította egyházi felsősége, s ettől kezdve Szádalmáson, 1681 után Szepsiben lelkészkedett 1694-ig, ekkor állás nélkül maradt, és Mádon húzta meg magát, ott még 1708-ban is élt. – HERPEI 1971, 439–440; ZOVÁNYI 1977, 646.

⁹⁸ Debreceni Ember Pál (Debrecen, 1660 körül – Olaszliszka, 1710. június közepe): református lelkész, egyháztörténíró. Debrecenben tanult. 1678. január 12-én lépett a felsőbb tanulók sorába s 1679 novemberében már praeciptori tiszteletet töltött be. 1682-ben a sárospataki elűzött kollégium helyébe állított alsóbbrendű iskola rektora, 1683-tól Sárospatakon lelkész, majd Thököly Imre támogatásával, 1684. augusztus 15-én beiratkozott a leideni egyetemre, majd a franekeri egyetemen tanult. Hazatérve 1686 őszén ismét sárospataki lelkész, de amikor 1687-ben a jezsuiták a templomot és iskolát elfoglalták, Szatmárhegyre menekült. 1695-től 1701-ig Losoncon, majd Debrecenben lelkész, a háborús viszonyok miatt azonban innen is menekült és 1703 szeptemberébe Olaszliszkára húzódott. Kisebb vallásos munkái mellett a magyar református egyháztörténetírás megalapozója lett a nevezetes *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania...* című munkájával. Veje a kéziratot – halála után – Utrechtbe Lampe egyháztörténész tanárnak küldte el, aki azonban ezt a forrásértékű munkát 1728-ban némi kihagyással saját neve alatt adta ki. – CSORBA 2014, 93–107.

⁹⁹ CSORBA 2013, 110–111.

A Kalauzban a szerző vitába száll a pápistákkal vallási kérdésekben. A latin nyelvből való fordítások leellenőrizhetősége érdekében írja az alábbi sorokat: *„Írtam vala azért, Isten kegyelme által, amint az idő rövid volta és foglalatosságom sullya engedte vala, mind ezekről rövideden az Első Könyvet, melyben a kenyérnek és bornak az Uri vacsorában Christus testévé és vérévé való által változása miben állyon, magokbul a Pápás Doctorokból megmagyarázom, és a megemlített Paternek az edgyütt vetélkedésünk között tött feleletit bizonyos számú Pontokban foglalom, és azt magokbul s a Régi Atyákbul ki-forgatván, a Péter kezéhez küldöm és szolgáltatom. Mellyet midőn, sok idők mulva a Pater hol Magyarul, hol Deákul reá Replikálván kezemhez küldött volna, illendőnek ítéltém lenni, hogy azt fel-vévén szép csendesen, emberségessen, minden darabos és kemény szó nélkül reá néki választ tegyek, mellyet a mint látod meg is cselekedte(m). Ha hol pedig ez Írásó(m)ba(n)valami keményen talál esni, azt a K. O. tudgya-meg hogy avagy a dolog hozza magával, vagy hogy az szándekomon kívül esett: Felvészem azért ujjonnan a mu(n)kát és 4. Könyvre osztom. Az Első Könyvet meg bővitem. A Második könyvben, a Reformátusok értelme az Uri vacsorában miben állyon, világossan le-rajzoló. A Harmadik könyvben a Pater Irását vagy Replikáját Pontról pontra fel-vészem, és ahol Deákul ír, Magyar nyelvre fordítom, és abban letött ellenvetésit, mind magokbul a Pápás vallásnak Ujságját, az Ecclesiában alattomban való bé-csuszását, eredetit, nevedését szerző és szülő Attyaival edgyütt le-tészem, és azt önnön magokbul a Pápásokbul világossan meg-mutatom; Ellenben a mi Reformata vallásunknak régiségét és Profétáktul s Apostoloktul reánk alá szállását megvilágosítom. Hogy penig valaki reám azt ne fogja, hogy a töllem elő hordott régi Atyák vagy Pápás Írók tanubizonyságát a Magyarra való fordításban el-tekerem, a minémű nyelvel Írásokban éltenek, azt ellenében a fordításnak le-tészem, hogy a ki olvassa, mindeniket lássa.”¹⁰⁰*

A Kalauz, az ezer oldalnál bővebb terjedelmű, a katolikus teológiával vitázó hittan négy részből áll. „I. Az által állatozásról s holmi kikapásokról. II. Az úr Vatsorája igaz értelméről s azzal ellenkező Miséről. III. Egy némű némű Péter írásáról. IV. A Római Pápás Ekklésia tudománnya s Vallása újságáról; ellenben a Reformata Ekklésia Vallása s tudománnya régi és Apostoli voltáról. Ez a Könyv fundamentomosan vagyon írva. Vagynak itt a Magyar országi Reformátioról-is, hol, ki által, s hogy ment véghez, emlékezetre méltó dolgok.” Tartalmát tekintve rendkívül gazdag idézetgyűjtemény, a szerző Szent Ágostontól Nagy Szent Gergely pápáig ontja a forrásokat. Egyik fejezetében az úrvacsora kérdésében fejti ki saját álláspontját és vitatja a katolikusokét, a másokban Pázmány Kalauzára ad választ, gyakran citálva jezsuita teológusok munkáiból. Az első könyv ötödik pontjában arról értekezik, hogy hol volt Kálvin előtt a református vallás. Tolnai az apostoli rendtartásokhoz utalta ellenfeleit, és helytelennek tartotta, hogy Kálvin fellépésétől kezdve számítják a reformátusok tanait, mivel *„Calvinus nekünk semmi új törvént nem írt, se nem adott, hanem mint hűséges szolga a szent írásnak bé-vételére és hitelére tanított és nogatott.”¹⁰¹* A pápistákkal szemben nem tulajdonított csálhatatlanságot Kálvinnak.¹⁰²

Tolnai a negyedik könyv huszonkilencedik pontjában, amikor a papok házasságáról és nőtlenségéről ír, idézte a *Zodiacus vitae* négy sorát, melyeket hét sorban, ízes magyar nyelvre is lefordított: *„Palingenius a misés Papok és Barátok tisztátalanságokról ilyen tanubizonnyágot tészen.”*

*„Vallyon kicsoda nem paráználkodik?
A szent Papok és ravasz Barátok,
Kiknek kellene szentül viselniük
Magokat, imé nyilván a szajhákkal
Avagy lopva a férfiu gyermekellel,*

¹⁰⁰ RÓTH 2005, 51–52.

¹⁰¹ RMK I. 1236.

¹⁰² OLÁH 2019, 576.

Marcellus Palingenius Stellatus itáliai humanista, a *Zodiacus vitae* című, számos kiadást és fordítást megélt, évszázadokon át Európa szerte kedvelt tanköltemény (filozófikus poéma, eposz) szerzője az európai irodalom rejtélyes alakjai közé tartozik. Életrajzi adatai jelentős részben bizonytalanok, a személyére vonatkozó, biztosnak tekinthető tények nagyrészt magából a műből származnak. Alakjához különféle, jobbára legendás történetek kapcsolódnak. Palingenius orvos volt, s X. Leó pápa idejében (1513–1521) Rómában élt. Az életére vonatkozó utolsó biztos adat végrendeletének 1537. október 26-ai keltezésére Forliból. Egy 16. századi vatikáni forrás szerint hitetlenként, Krisztus istenségének tagadójaként halt meg Cesenában. A mű tízezer hexametert tartalmazó eposz. A *Zodiacus vitae* az állatöv jegyei szerint tizenkét könyvre tagolt erkölcsstani, morálfilozófiai poéma. A jegyek az antik római naptárnak megfelelően követik egymást. A részben metafizikai-teológiai, részben tudományos szemléletű epikus „világtükör” szerzője az emberi boldogság és a legfőbb jó mibenlétét keresi. Foglalkozik többek között a valódi bölcsesség lépcsőfokaival, az élet optimális rendjével és a természetfilozófiával. A boldogság lényegének keresését összeköti tudományos ismeretekkel és metafizikai spekulációkkal, miközben szatirikus hangot üt meg – elsősorban az egyházi képmutatást (álszenteskedést) illetően, mindenekelőtt a pápa és Luther ellenében, akiket egyaránt a béke megzavaróinak és háború okozóinak tart. Egy mondatban összegezve, a mű lényegében a kereszténység neoplatonikus átértelmezése az antikvitás ismeretében, az üdvtörténet mellőzésével. A verses argumentum szerint az első, bevezető könyv (*Aries*) után a második könyv (*Taurus*) a gazdaság, a harmadik (*Gemini*) az élvezetek, a negyedik (*Cancer*) Venus, az ötödik (*Leo*) a boldogság, a hatodik (*Virgo*) a halál és a nemesség témáját tárgyalja. A hetedik könyvben (*Libra*) az istenek és a lélek, a nyolcadikban (*Scorpio*) a sas hatalmának, a kilencedikben (*Sagittarius*) az ördög és az emberi szokások megismerésének, a tizedikben a bölcs ember (*Capricornus*), a tizenegyedikben (*Aquarius*) a természet, a tizenkettedikben (*Pisces*) a teremtett világ ősi alakjának kérdései állnak a középpontban. A *Zodiacus vitae* szerzőjének fő célja az ember földi életének minél sokszínűbb bemutatása, különös tekintettel az erényekre és a kárhozatos cselekedetekre. Ezek alapos megismerése és mérlegelése révén Palingenius szerint az evilági sötétségből el lehet jutni a mennyig, azaz az Isten által teremtett világ ősi formájáig, s végül Istenig. A szerző állást foglal kora több vitatott kérdésében, így például a lélekvándorlásról és az epikureizmusról értekezik. Élesen támadja és válogatott kifejezésekkel, módszeresen szidalmazza a korabeli katolikus egyház képviselőinek bűneit (például kapzsóság, szexuális eltévelyedések), melyekről közvetlen tapasztalatot szerezhetett Rómában.¹⁰⁴

Tolnai polémikus művében részint Pázmány, részint egy meg nem nevezett páter ellen írt. A kolozsvári tudós számtalan itáliai szerzőt idézett meg: a középkori krónikások közül Liudprandot, Cremona 10. századi püspökét, és Villanus 13. századi bencés szerzetest, Gubbio püspökét; a reneszánsz tudósai közül az egyháztörténész Platinának (1421–1481) *De vitis pontificum Romanorum* című művét, Battista Mantovano (1447–1516) karmelita szerzetest és Machiavelli történetíró barátját, Francesco Guicciardinit (1483–1540). A kolozsvári lelkész forrásainak fele itáliai szerzőtől való (Roberto Bellarmino, Padre Silvestro da Pietrasanta), másik fele dél-német eredetű. Könyvjegyzéke azonban nem ismert, és sem a kolozsvári jezsuita, sem a kálvinista könyvkatalógusokból nem tudható meg, hogy a *Kalauz*ában megtalálható itáliai szerzők írásait ilyen forrásból használhatta. Az azonban látható, hogy mind a 16., mind a 17. század neves itáliai írói és teológusai legalább valamilyen kompendium formájában Tolnaihoz eljuthattak, mivel elég pontos hivatkozásokat alkalmazott és hosszabb citátumokat is megjelenített könyvében.¹⁰⁵

¹⁰³ TOLNAI 1679, 807.

¹⁰⁴ KNAPP 2018, 127–129.

¹⁰⁵ CSORBA é. n.

A költők, írók világából hivatkozta Petrarca több írását párhuzamos latin-magyar szöveggel: egy episztoláját idézte pontos fordítással,¹⁰⁶ s a 106. szonettjét átértelmezve. „*Petrarca Cant. 106. azon könyörög Istennek, hogy szálljon tűz alá az égből, és emésztesék-meg a Pápa Udvara.*” Az eredeti szöveg eleve nem ehhez a kontextushoz kapcsolódott, s a súlypontja is máshol volt, de a refutáció csak a felvett beszédmódot és értelmezést erősítette meg, feledve eközben az eredeti forrást, s előre utalva a híres babilóni szonettekre.¹⁰⁷ Tolnai Boccaccio egyik novellájából egy latin-magyar kolumnát közölt.¹⁰⁸ Megidézte Giovanni Pico della Mirandolát (1463–1494), s Janus Pannoniusnak a II. Pál pápát pellengérré állító közismert epigrammáját, szintén bilingvis módon (de hét sorban, és elég gyenge szó szerinti fordítással).¹⁰⁹ Palingenius néven Pietro Angelo Manzollinak (Marcello Palingenio Stellato, 1500–1551) *Zodiacus vitae* című kiadványának a szűzről (*In Virgine*) szóló, *Quis non moechatur?* kezdetű négysoros versét magyarította szintén hétsoros formává.¹¹⁰ Utóbbi szerzőt egy másik kortárs, a váradi puritán szemléletű tanár, Enyedi Fazekas János,¹¹¹ egy jeles istenes elméjű poéta „epithon ornans”-a (díszítő jelző) idézte meg, s tette elfogadottá a saját olvasói tábora előtt a pápás udvart kritizáló mondatai alapján, jóllehet az itáliai alkotó egyébként az ezotéria irányába hajló humanistaként nem kapott volna ilyen jelzőt.¹¹²

A mártíriumnak a reformáció korában megvoltak az eszkatológiai indítékai. A kor embere ugyanúgy a közeli világvége várásában élt és gondolkodott, mint az ókeresztyén kor hívői. A 16. században az általános erkölcsi, világnézeti válság és a török terjeszkedése állt ennek az apokaliptikus, eszkatologikus életérzésnek a hátterében. A keresztyén ember számára újra reális perspektívának tűnt, hogy minél előbb „Krisztus jobbára” kerüljön s elnyerje az élet koronáját, az újszövetségi ígéretek értelmében. Az eszkatologikus elemek különösen a lutheri irányzat történetteológiájában szembetűnőek, s a wittenbergi történelemszemlélet erőteljes hatása révén nálunk a helvét irány térhódítása után is meghatározóak maradtak a prédikatori irodalomban, egészen a török kiűzéséig. Végül az ókeresztyén korhoz hasonlóan a mártíriumnak a reformáció korában politikai indítékai is voltak. Minden radikális hitújítási mozgalomnak ugyanis az a célja, hogy hívei politikai, jogi értelemben ártatlannak minősüljenek. E téren természetesen a vértanúság nyílt vállalása bizonyul mindig a leghatásosabb legitimációs eszköznek.¹¹³

A korabeli prédikációkat vizsgálva azt látjuk, hogy a protestáns mártír-elbeszéléseket prédikátoraink meglehetősen szűkszavúan fejtik ki, s így hagiográfiai elemek alig ismerhetőek fel bennük. Úgy tűnik, hogy a protestáns prédikáció terjedelmes volta ellenére sem igen viselt legendás elemeket. A kevesebb formai, retorikai kötöttségekkel bíró, műfajilag is sokszínűbb hitvitázó iratokban, különösen a 17. század második felében azonban már nagyobb műgonddal megalkotott protestáns legendákat is találunk. A protestáns egyházi irodalomnak ebben a korábbiaknál erősebben barok-

¹⁰⁶ „*Ott nincs semmi kegyesség, és semmi hit; hanem a dagály, irigység, bujaság, fősvénység az ő mesterségével edgyütt munkálkodik.*” – TOLNAI 1679, 813.

¹⁰⁷ Így folytatta: „*Mert az Az az Arultatásnak kutfeje, Bornak Istenének és Szerelem Isten Aszszonyának szólgálója, és az ő ocsmánysága, büdössége az Istenhez fel hatott.*” – TOLNAI 1679, 808–809.

¹⁰⁸ TOLNAI 1679, 807–808.

¹⁰⁹ TOLNAI 1679, 803.

¹¹⁰ TOLNAI 1679, 807.

¹¹¹ Enyedi Fazekas János (? , 1619 – Nagyenyed, 1662): református lelkész. Tanulmányait Gyulafehérváron kezdte, majd 1645–1651 között a franekeri, denventeri és leideni egyetemeken tanult teológiát. 1652-től kézdívisárhelyi, 1660-tól nagyenyedi lelkész. A puritanizmus követője. Könyvei jelentek meg nyomtatásban.

¹¹² CSORBA é. n.

¹¹³ GYÖRY 2001, 322.

kizáló korszakában Czeglédi István,¹¹⁴ Szöllősi Mihály,¹¹⁵ Szőnyi Nagy István,¹¹⁶ Tolnai tudatosan emelik be a felekezeti vitába a hatáskeltés retorikus eszközeit. A német irodalom kedvelt Husz-legendáját, melyben a cseh előreformátor máglyahalála előtt megjövendöli a reformáció száz évvel későbbi győzelmét, Tolnai F. István Kalauzában így adja elő: „*Bízában azért szegények [Husz János és követői] e Császár [Zsigmond] leveléhez a megemlített Synatban el mennek és az erősségek a mellyel igyeket s tudományokat gyámolgták a mint az idő s ott lévő személyek dolga engedé, elő hordák. Kiváltképpen pedig a Disputáció erről vala, ha az Urvacsoráját két szín alatt, az az kenyérrel és borral kellene a kösségnek ki szolgáltatni. De midőn a Conciliombéli Atyák látnák, hogy őket értelmek mellől el nem vonhatnák, és hogy a mit nékik parancsolnának arra őket nem vehetnék, azt végzik, hogy elevenen meg égettessenek. Halván ezt Sigmond Császár, szegények mellett kezd intercedálni, nékik tött hitit és esküvésit forgatván. De a Synat, hogy a császár kételkedő lelki isméréstinek eleget tégyen, és annak hányódó habját le csendesítesse, azon Synatban, a 19 Szék Cánonát koholá, a helett e vagon: Az Eretnekeknek adot hitet nem kell megtartani, ha elsőben azoknak meg térítésében minden utat, és módot el követtek. És hogy a Császár is nem tartozik az okkal hitit fel szabadítani. Szegény Hus János e kemény és Istentelen sententiát halván az Istenreapellál, és midőn immár az Szent Martyrt 1515 esztendőben, mint egy Eretnekek vezére égetni vitetnek, profetiai lélektől indítatván a derék Reformatio felől ilyen szóval jövendöl, mondván: Engemet már ludat meg süttök (mert Csehül Hus anyit téssen, mint lud) de el jű a hattyu, a melyet meg nem süthettek, Száz esztendő mulva, Istennek s nékem is meg kell felelnetek. Bé is telék e jövendölés, mert Száz esztendő mulva fel gyújtá Isten Luther Márton és több kegyes lelkek által a mint fellyebb meg hallók, a Reformatio derék világát... Esztendő mulva szegény Hieronymus Pragensis, Hus János Tisztbéli Társa is azon módon megégettetik. An. Christi 1416 [...] De vallyon Pápás Uraim, e szent Martyromok halálokkal az evangéliom világát el óltatáké. és az igaz Reformatia vallást meg gátolhatáké? Nem semmiképpen, sőt a választott híveknek az állhatatosságra ezzel ők akarattyok kívül is nagy és szép példát szolgáltatának.*”¹¹⁷

Tolnai leírásában tisztán megfigyelhetők a szentek legendáinak hagyományos, tartalmi, formai, retorikai jellegzetességei: a nem bőbeszédű, de viszonylag részletes cselekmény, a mártír szembeállítás a világi és egyházi hatalommal, a disputa, melynek során a mártírt elítélik, a mártír utolsó, szentenciózus vagy prófétikus szavai. A legenda végén megjelenő Luther-szimbólum (hattyú) a középkori szentek attribútumaira emlékeztet. Érdekes a történet, mégis megkülönbözteti az igazi legendáktól az, hogy nem válik a kultusz részévé, lejegyzése és emlékezetbe idézése pusztán tanulságként szolgál.¹¹⁸

A korszak valamennyi polemikus műve közül kitűnik hangjának nyugodtságával, érveinek tár-

¹¹⁴ Czeglédi P. István (Perény, 1619. november 19. – Nagyszombat, 1671. június 5.) református lelkész. Nagyváradon tanult, majd Debrecenben, ahol 1630. június 5-én subscribált, és Sárospatakon 1640 szeptemberétől. Innen 1642-ben Sátoraljaújhelyre ment rektornak, 1644. április 27-én pedig külföldi útra indult. Ez évi június 15-én Franekerben, később Utrechtben, majd november 23-án Leidenben iratkozott be egyetemi hallgatónak, míg 1645. augusztus 14-től Deventerben időzött. 1647-ben visszatért Magyarországra, rektor lett Kassán, de már 1648-ban lelkészi állást vállalt Tállyán. Innen 1651 végén Beregszászra, 1653 tavaszán Kassára ment papnak. Itt templomot épített, magasabb fokú iskolát szervezett és folytatta nagyarányú irodalmi működését, melynek polemikus jellege felbőszítette ellene a római katolikus papokat. Ellene egy Beke Pál nevű jezsuita már 1653-ban írt egy pasquillust, melyre, hogy válaszolt volna, nem tudjuk. Küzdenie kellett az evangélikusokkal is. 1670 elejétől kezdődött a katolikusok támadása, megkínózták, Pozsonyba idézték, fogságra vetették. Súlyosan betegen indult el és út közben halt meg. – MARTIS 2016, 15–26.

¹¹⁵ Szöllősi Mihály: Debrecenben tanult, onnan Kassára ment tanárnak, 1666-ban beregsurányi lelkész. Bereg megyéből Erdélybe menekült, részt vett a Wesselényi-összeesküvésben. 1675 végén Brassóban tartózkodott, valószínűleg lelkészként. 1676-ban még élt. – DEBRECENI EMBER 2009, 755.

¹¹⁶ Szőnyi Nagy István (? , 1633 vagy 1634 – Szatmár, 1709): református lelkész. Tanult Debrecenben, 1666-ban az utrechti, 1667-ben a groningeri egyetemre iratkozott be. Lelkész lett Tornán, ahonnan vallásáért 1671. március 11-én elűzték. 1671 júliusában debreceni lelkész lett. 1672-ben Zilahra ment lelkésznek, 1675-től pedig a bujdosók között működött prédikátorként. 1680-ban Balmazújvárosban, 1685-től Hajdúszoboszlón, 1689-től Kolozsváron, 1696-tól Székelyudvarhelyen, 1699–1700-ban valószínűleg Nagyváradon lelkész, 1704-ben Gyulafehérváron, 1708-tól Szatmárnémetiben lelkész. – DEBRECENI EMBER 2009, 755.

¹¹⁷ TOLNAI 1679, 639–641.

¹¹⁸ GYÖRY 2001, 335.

gyilagossága által Tolnai e munkája, melyben a szerző alapos történelmi ismeretekkel felfegyverkezve, főleg arra fekteti a hangsúlyt, hogy a római katolicizmus egyes dogmáinak, szertartásainak és intézményeinek későbbkori keletkezését s így bibliaellenes voltát kimutassa.¹¹⁹

Az iskolák egykori tanárai vagy diákjai, sőt a patrónusok is gyakran ajándékozták könyveiket annak a kollégiumnak, amelyben valaha tanítottak, tanultak vagy amelyre életükben gondot viseltek. Tolnai könyveit örökösei mindjárt a haláleset után értékesíteni, illetve ajándékozgatni kezdték. Így kerültek egyes kötetek az elhunyt professzor Pál nevű fiától mind Rozgonyi Jánoshoz,¹²⁰ mind pedig ifj. Bethlen János tulajdonába. Minthogy Tolnai Pál az apja könyveiből 1693-ban megajándékozta Rozgonyit, arra lehet gondolni, hogy az udvarhelyi rektor szolgálatokat tehetett neki e könyvek értékesítésében. Feltételezhető, hogy Rozgonyi a Tolnai-féle könyvgyűjtemény még 1693-ban is együtt levő részét valamelyik patrónusával megvásároltatta a fiatal udvarhelyi iskola általa megszervezett könyvtára számára. Ez a patrónus lehetett akár Rozgonyi egykori tanítványa, Bánffy György (1660–1708), akit a császár éppen ebben az évben nevezett ki Erdély első gubernátorává. De lehetett az udvarhelyi iskola ügyeit mindig szíven viselő ifj. Bethlen János is. Az általa 1695–1696-ban ajándékozott kötetek között ugyanis szintén akadnak Tolnai Páltól származó darabok. E könyvvásár közvetítésére Rozgonyinak annál inkább módja nyílhatott, mert az udvarhelyi professzorságot 1693-ban, vagy a következő évben, a Kolozsvár és Bánffy György bonchidai lakóhelye tőzsomszédságában fekvő Szék bányavároska papságával cserélte fel. Rozgonyi egyébként a Bethlen család tagjaival szintén meghitt viszonyban volt, mert 1683–1685 között náluk nevelősködött. A Tolnai könyvei közül 1693-ban vagy 1694-ben megvásárolt nyolcvannégy kötet valóban alapjává lett a kollégiumi nagykönyvtárnak. Bennük egy világot járt, széles látókörű, sokoldalú műveltséggel rendelkező professzor szellemi fegyvertára került Udvarhelyre. Tolnai 1658–1662 között Utrechtben, Franekerben, Groningenben és Londonban nemcsak teológiai képzettségét öregbítette, hanem orvosi képesítést is szerzett. 1665-től haláláig Kolozsvárt élt. Az ottani református kollégiumban filozófiát és teológiát tanított az ifjúság legkedveltebb professzoraként. Egyben a korabeli Erdély egyik legkeresettebb és legmegbecsültebb orvosa. A puritanizmussal rokonszenvező Tolnai Angliában szerzett könyvei új eszméket közvetítettek az udvarhelyi iskolába. Angol nyelvű kötetei ugyan a legtöbb diák és tanár számára sokáig némák maradtak, de nyelvtanai, szótárai egyeseknek mégis alkalmat nyújtottak az új angol művelődéssel való megismerkedésre. Ez pedig már polgári viszonyokra épült. A korszerű filozófiai és teológiai irodalom mellett Tolnai orvosi könyvei jelentettek különleges nyereséget a könyvtár szempontjából. A gyakorlati célokat szolgáló természettudományos szakirodalom ugyanis ezek képében jelenik meg első ízben az addig teljesen elméleti filozófiai és didaktikai színezetű könyvanyagban.¹²¹

¹¹⁹ POKOLY 1905, 343.

¹²⁰ Rozgonyi Varga (Sutor) János (Rozgony, 1611 vagy 1612 – ?, 1697 előtt): református lelkész, esperes, önéletíró. Felsőbb iskoláit 1626-tól Sárospatakon, majd Kolozsváron és Gyulafehérváron végezte, közben a brassói magyar iskolában (1632), Bánffyhunyon (1634) és Marosvásárhelyen (1636–1638) tanított. 1637 végén visszatért Gyulafehérvárra. Geleji Katona István támogatásával I. Rákóczi György alumnausa lett, s 1638. április 14-én a fejedelem követeként utazó Bisterfeldhez csatlakozva indult külföldi tanulmányútra. Leidenben, majd szeptembertől Franekerben tanult, eljárt orvosi előadásokra, bonctani órákra is. 1640 májusában indult haza. Szeptembertől Marosvásárhelyen tanár, itt nősül, és itt szentelik pappá. 1643-tól Kézdivásárhelyen, 1648-tól Nagyenyeden lelkész, majd esperes. 1654-től életéről bizonytalan adatok vannak. Egy ideig valószínűleg Ótordán lelkészkedett, Herepei János szerint újtorodai papként halt meg 1697-ben. – GÖNCZI 1895, 9–10; TONK 1972, 73–77; JANKOVICS 2010, 171.

¹²¹ JAKÓ 1976, 219–251.

IRODALOMJEGYZÉK

- BALOGH 1879 BALOGH Ferenc, *Magyar protestáns egyháztörténet irodalma*. Debrecen 1879.
- BARÁTH – ADORJÁN 2000 BARÁTH Béla Levente – ADORJÁN István, *Martonfalvi György (1635–1681) munkásságának jelentősége a Debreceni Református Kollégium és a magyar peregrináció történetében*. Debrecen 2000.
- BENE 1999 BENE Sándor, *Theatrum politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*. Debrecen 1999. (Csokonai Könyvtár 19.)
- BOD 1766 BOD Péter, *Magyar Athenas*. Nagyszeben 1766.
- CSORBA 2012 CSORBA Dávid, *Kora újkori kálvinista mártírműfaj magyar földön*. *Studia Litteraria* 3–4 (2012) 37–54.
- CSORBA 2013 CSORBA Dávid, *Kálvinista Kalauzok*. In: Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére. Szerk. Ajkai Alinka – Bajáki Rita. Vác 2013, 103–111.
- CSORBA 2014 CSORBA Dávid, *Debreczeni Ember Pál és a pataki szellemiség*. *SpFüz* 18 (2014) 93–107.
- CSORBA 2015 CSORBA Dávid, *Szathmárnémethi Mihály (1638–1689) kolozsvári esperes fennmaradt könyvtára*. *Magyar Könyvszemle* 131 (2015) 165–183.
- CSORBA é. n. CSORBA Dávid, *Tancredustól Diodatig: kálvinista értelmiségek itáliai olvasmányai a kora újkorban*. iti.btk.mta.hu/images/szorenyi/irasok/CsorbaD_Szorenyi70pdf. (2019. 09. 24.)
- DEBRECENI EMBER 2009 DEBRECENI EMBER Pál, *A magyarországi és erdélyi református egyház története*. Sárospatak 2009.
- DIENES 2008 DIENES Dénes, *A hazai iskolázás helyzetének kritikája az 1669-es pataki zsinat tükrében*. *SpFüz* 12 (2008) 2. sz. 107–114.
- ERDŐS 2021 ERDŐS Zoltán, *A haza békessége és a nemzet egysége Tolnai (Fabricius) István prédikációjában*. *Egyháztörténeti Szemle* 22 (2021) 2. sz. 131–146.
- FAZAKAS 2012 FAZAKAS Gergely Tamás, *Siralmas imádság és nemzeti önszemlélet. A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben*. Debrecen 2012. (Csokonai Könyvtár 50.)
- GÖMÖRI 1985 GÖMÖRI György, *Magyar peregrinusok a XVII. századi Cambridge-ben*. *ItK* 89 (1985) 194–202.
- GÖNCZI 1895 GÖNCZI LAJOS, *A székelyudvarhelyi ev. ref. kollégium multja és jelene. Történeti vázlat*. Székelyudvarhely 1895.
- GYŐRY 2001 GYŐRY L. János, *Reformáció, mártírológia, exemplum*. *Irodalomtörténet* 32 (82) (2001) 321–340.
- HEREPEI 1966 HEREPEI János, *Tarpai Sz. András*. In: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez II. Apáczai és kortársai. Szerk. Keserű Bálint. Budapest–Szeged 1966, 83–87.

- HEREPEI 1971
HEREPEI János, *A kolozsvári Református Kollégium Apáczai utáni diákjainak névsorából (részlet)*. In: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 3. Szerk. Keserű Bálint. Szeged 1971, 334–349.
- IMRE 1987–1988
IMRE Mihály, *Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációs kötetben*. ItK 91–92 (1987–1988) 20–45.
- JAKÓ 1976
JAKÓ Zsigmond, *A székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár története*. In: Jakó Zsigmond: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest 1976, 219–251.
- JANKOVICS 2010
JANKOVICS József, *Rozgonyi Varga János*. In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon: Középkor és kora újkor X. Szerk. Tamás Zsuzsanna – Kőszeghy Péter. Budapest 2010, 171–172.
- KAPRONCZAY 2004
KAPRONCZAY Károly, *Magyar Orvoséletrajzi Lexikon*. Budapest 2004.
- KENYERES 1967–1969
Magyar életrajzi lexikon I–II. Szerk. Kenyeres Ágnes. Budapest 1967–1969.
- KNAPP 2018
KNAPP Éva, *Paingenius Zodiacus vitae-je a régi magyar irodalomban*. ItK 122 (2018) 127–144.
- LÁSZLÓ 1889
LÁSZLÓ János, *A sárospataki tanárok életrajza*. Sárospataki Lapok 8 (1889) 560–562, 577–580, 910–914, 931–936.
- LUFFY 2011
LUFFY Katalin, *Tarpai Szilágyi András*. In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon XI. Szerk. Tamás Zsuzsanna. Budapest 2011, 386–387.
- MARTIS 2016
MARTIS Zsombor, *„Nagyobb kü emelés is kella Sion vára rakására.” Gyülekezetalapítás, polémia és mártíromság Czeglédi István életművében*. Doktori értekezés. Kézirat. Miskolci Egyetem. Miskolc 2016.
- OLÁH 2019
OLÁH Róbert, *A „kálvinista” jelző használata a 17. századi református teológiai irodalomban*. Református Szemle 112 (2019) 5. sz. 567–580.
- PATAKI 2018
PATAKI Jenő, *Erdélyi fejedelmi orvosok*. mek.oszk.hu/05400/05413/pdf/patakifejedelmi orvosok.pdf (2018. 09. 26.)
- POKOLY 1905
POKOLY József, *Az erdélyi református egyház története IV*. Budapest 1905.
- RMK I.
SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár. Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Budapest 1879.
- RMK II.
SZABÓ Károly, *Régi Magyar Könyvtár II. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Budapest 1885.
- RMK III.
SZABÓ Károly – HELLEBRANT Árpád, *Régi Magyar Könyvtár III. Magyar szerzőktől, külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*. Budapest 1896.
- RMNy IV.
Régi magyarországi nyomtatványok IV. 1656–1670. Szerk. P. Vásárhelyi Judit. Budapest 2012.

- RÓTH 2005 *Született nyelvünkön... A magyar anyanyelv dicsérete a XVII–XVIII. században (Szöveggyűjtemény). Szövegválogatás, előszó és névmagyarázat: Róth András Lajos. Gyergyószentmiklós 2005.*
- SÁMUEL 1899 SÁMUEL Aladár, *Búcsúztató Bocskay István fölött.* (Írta Tolnai F. István). *Protestáns Szemle* 11 (1899) 614–623.
- SZABÓ 1944 SZABÓ Lajos, *Kassai kálvinista krónika 1644–1944.* Kassa 1944.
- Szomorú... 1673 *Szomorú Halotti Pompa, melly, az Néhai Tekintetes, Méltóságos és Nagyságos Bocskai Istvánnak az Felséges Romai Császár és Magyarország Királynak (édes Magyar hazája s Nemzete lelki és testi szabadságáért való szenvedés keserves számkivetése előtt) Tanácsának, Tekintetes Nemes Zemplény Vármegyének Fő Ispányának: Isten Anyaszentegyházának, dajkájának és Isten dicsőségének, haláláig hűséges óltalmazójának, etc. bujdosásában, Karácson havának 24. napján 1672. Kolosvárt bóldogul ki-múlt, s meg-hidegedett Teste felett, ugyan Kolosvárt az Ház előtt és a Reformátusok Templomában siralmason celebráltatott, 1673 Púnkösd havának 29. napján. Coloswarott. Veresegyházi Szentel Mihály által. Haza békessége, avagy: Egyenes ösvény, mely minden igaz haza fiát, kiváltképpen a nagy rendeket, mind hazájok békeségének meg-szerzésére és meg-marasztalására, mind peniglen Istennek hazájokban le-telepedett lelki Sionának meg-romladozott és fel-égetett köfalainak felépítésére vezérel. Prédikáltatott Radnoton udvarnál, 1663. juniusnak 6. napjan Tolnai F. István által. Mostan bővebben ki-bocsáttatott Szebenben MDCLXIV Szenci Abraham.*
- TOLNAI 1664
- TOLNAI 1679 *Igaz keresztyéni és Apostoli Tudomány s vallás Utára vezető és az el-tévelyedésről jó Utban hozó Kalauz Az az Olly Munka; Melyben mindennek előtte a Pápistáknak az Uri vacsorában a kenyérnek és bornak Christus valóságos és természeti testévé és vérévé való Altalállatozása vélekedése, önnön Írásokbul elő adatik, és a derekasb ki fogásokkal egyben az Atyákból s magokból, el-rontatik; a Reformátusoknak az Uri vacsora felől való igaz értelmek, meg-mutogattatik: a Mise és Uri vacsora közt való különbség le-rajzoltatik; az után az Első könyv alkalmatosságával irt egy néminémű Pater Tractája pontrul pontra Rámára vonatik, és mind a régi Atyáktól, mind magokból a Pápistákból, mind a mi nagyobb a Szent Írásbul megerőtelenítettik és ki forgattaik. Végre az igaz Reformata Vallásnak a sok üldöztetések és szörnyű vérontások között-is az Apostolok idejétől fogván ez ideig álhatatos fennállása, s onnét reánk alá szállása megvilágosittatik; ellenben a Pápista Vallás újsága, eredete, s az Ecclesiában való csuda bé-csuszása nap fényre hozatik. Tolnai f. István Mostan a K. R. C. edgyik méltatlan Professora által Kolosvaratt, Nyomtattatott Veresegyházi Mihály által 1679.*

- TONK 1972 TONK Sándor, *Rozgonyi Sutor (Varga) János*. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum X–XI (1972) 73–77. (Irodalomtörténeti Dolgozatok 72.)
- TÓTH 1996 TÓTH István, *Phoebus forrása. A váradi latin nyelvű humanista költészet antológiája*. Nagyvárad 1996.
- VARGA 1981 *Régi Magyar Költők Tára. XVII. század 10. Az 1660-as évek költészete (1661–1671)*. Sajtó alá rendezte Varga Imre. Budapest 1981.
- ZOVÁNYI 1941 ZOVÁNYI Jenő, *Adatok Mikolai Hegedüs János életéhez*. ItK 51 (1941) 86–87.
- ZOVÁNYI 1977 ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Budapest 1977.

RÖVIDÍTÉSEK

- ItK Irodalomtörténeti Közlemények, Budapest
- SpFüz Sárospataki Füzetek, Sárospatak

Von Tolnau bis Klausenburg

*Lebensweg von István Fabricius Tolnai, eines Dechantes,
Arzt-Wissenschaftlers und Lehrers
(geb. 1630 in Tolna – verst. am 25. März 1690 in Klausenburg)*

Janos Séllyei, der Richter der Landstadt Tolnau war der Vater von István Fabricius Tolnai, eines Dechantes, Arzt-Wissenschaftlers und Lehrers im Mittelalter. István Fabricius Tolnai fing mit seinen Studien in Tolnau an, dann führte und absolvierte sie in Nagyecsed und Nagyvárad (Großwardein), wonach dann als Rektor in Nagyszalonta (Großsalontha) arbeitete. Ab 15. Mai 1655 führte die Studien im Kollegium von Sárospatak, nach dem Ende der Studien leistete er da Seniorsdienst zwischen August und Dezember 1656. Danach wurde er für zwei Jahre als Lehrer in Tarczal angestellt. Seine Peregrination wurde von Susanna Lorantffy finanziell unterstützt, er studierte 1658 in Utrecht, ab 11. April 1659 in Franeker und dann ab 30. September an der Universität von Groningen. Er studierte Denkwissenschaft (Philosophie), Theologie und führte auch medizinische Studien. Am Ende 1660 wanderte auch nach England und kehrte dann gegen 1662 nach Ungarn zurück, wo er zuerst zum Pastor in Kézdivásárhely (Szekler-Neumarkt) und nach kurzer Zeit zum Dechant der Diozöse von Kézd berufen wurde. Ab 1665 war er Lehrer in Klausenburg und unterrichtete Glaubenslehre und Logik. Der Fürst wollte ihn im Jahre 1667 zur Diozöse von Székelyudvarhely (Oderhellen) versetzen, aber nach Wunsch der Studentenschaft von Klausenburg konnte er da weiter unterrichten und er wurde dann erst nur im Jahre 1685 zum Seelsorgeamt von Klausenburg versetzt. Die Studentenschaft sendete einen Vorbittenbrief an ihrem Patron Mihály Teleki mit dem Anliegen bei dem Fürst, damit István Fabricius Tolnai auch weiterhin als Lehrer bleiben kann. Die Diozöse von Kolozs-Kalota wählte ihn im Jahre 1689 zum Dechant, aber er verstarb am 25. März 1690.

